

Міністерство аграрної політики та продовольства України
Миколаївський національний аграрний університет

Кафедра економічної теорії і
суспільних наук

Історія економіки та економічної думки
Курс лекцій

Миколаїв
2014

УДК 330.8

ББК 65.01

Друкується за рішенням науково-методичної комісії обліково-фінансового факультету Миколаївського національного аграрного університету від 2014 року, протокол №

Укладач:

І. Б. Золотих — канд. екон. наук, доцент кафедри економічної теорії і суспільних наук Миколаївського національного аграрного університету

Рецензенти:

А. В. Ключник — д-р. екон. наук, професор кафедри світового сільського господарства і зовнішньоекономічної діяльності Миколаївського національного аграрного університету;

О. В. Погорелова — канд. екон. наук, доцент, завідувач кафедри обліку і економічного аналізу Національного університету кораблебудування ім. адмірала Макарова.

© Миколаївський національний
аграрний університет, 2014

ЧАСТИНА I. ЕКОНОМІЧНІ ВЧЕННЯ ЕПОХИ ДОРИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Розділ 1. Економічна думка епохи Стародавнього світу і Середньовіччя

1. *Економічна думка Стародавнього Сходу*
2. *Економічна думка античного світу*
3. *Економічні погляди в епоху раннього і пізнього християнства*
4. *Меркантилізм*

1. Економічна думка Стародавнього Сходу

У Стародавньому світі ще в IV тисячолітті до нашої ери зародилися перші давньосхідні держави, сформувалася рабовласницька економіка, почалася систематизація економічної думки в економічну теорію, прийняту суспільством як керівництва у реалізації господарської політики держави. Тому не випадково прийнято вважати, що економічна наука зародилася саме на Стародавньому Сході - у колысці світової цивілізації.

Уже тоді в надрах натурального господарства східного рабства («азіатського способу виробництва»), з притаманною йому активною участю держави в економічній діяльності, розширювалися масштаби товарно-грошових відносин і все більш злободенними стають проблеми співіснування державної, общинної і приватної власності. Надалі протягом I тисячоліття до нашої ери необхідність осмислення суті економічних категорій і законів виявила себе не менш гостро і в державах класичного (античного) рабства.

Спільна риса економічної думки стародавнього світу полягає у прагненні зберегти пріоритет натурального господарства, засудити з позиції звичаїв, моралі та етики крупні торговельно-лихварські операції, що порушують нібито еквівалентний та пропорційний характер обміну товарів за їх вартістю і не відповідні «природному порядку», що охороняється цивільними законами. До того ж виразниками подібних поглядів і в давньосхідних, і в античних державах були, як правило, мислителі (філософи), священники і правителі держав.

Економічна думка Стародавнього Вавилону

Пам'ятка економічної думки рабовласницького суспільства, що збереглася до нашого часу, представлена відомими законами вавилонського царя Хаммурапі (1792-1750 рр. до н.е.). У цей період у державі Месопотамія, розташованій в межиріччі Тигру і Євфрату (сучасна територія Іраку), виникала реальна загроза збереженню його підвалин, оскільки швидкий розвиток товарно-грошових відносин супроводжувався різким скороченням надходжень податків до державної казни і, відповідно, послабленням державних структур й особливо армії.

Закони Хаммурапі, висічені клинописом на базальтовій плиті у XVIII ст. до н.е., регламентували натурально-господарські відносини, за порушення яких була передбачена не тільки економічна відповідальність. Так, посягання на чужу власність (крадіжка) каралося смертною карою або поверненням у рабство. З метою зниження кабали, рабства держава за борги не позбавляла своїх громадян земельних ділянок. Борги повинні були відпрацьовувати, за борги віддавали кого-небудь з родини - дружину, сина чи дочку в рабство. По закінченні трьох років члена сім'ї звільняли й одночасно анулювали борги.

Масштаби лихварства були впорядковані. Так, межа грошової позики не повинна була перевищувати 20%, а натуральної позики - 33%.

Отже, кодекс законів не дозволяв руйнування підвалин натурального господарства, регламентував боргове рабство, зміцнював владу рабовласників, гарантував збереження приватної власності й дотримання інтересів царських вождів, хоча зовні був націлений на те, щоб «сильний» не пригноблював «слабкого».

Давня Індія

У V-II століттях до н.е. спостерігається розквіт Стародавньої Індії. Основним джерелом вивчення господарства, соціального ладу та економічної думки Стародавньої Індії є знаменитий трактат «Артхашастра». Трактат присвячено «артхе», що в перекладі означає матеріальна вигода, користь і прибуток, яку автор ставить на перше місце, «дхармі» - релігійному обов'язку й «камі» - насолоді. Автором трактату був дехто на ім'я Каутілья (IV ст. до н.е.) - давньоіндійський державний діяч. Автор оповідав про трудове походження багатства й необхідність регулювання процесів розподілу торговельного прибутку між купцями і державою. Джерелами вигоди держави, на думку Каутільї, були доходи державних маєтків у землеробстві, де широко використовувалася праця рабів, і від ремісничих підприємств (прядильних, ткацьких), в яких рекомендувалося залучати працівників на основі найму. Однак основними доходами державної скарбниці були податки населення, що сплачували як у натуральній, так і в грошовій формі.

Стародавній Китай

У Стародавньому Китаї економічна думка розвивалася в рамках філософських та політичних учень. Величезний вплив на розвиток духовної культури, політичного життя і суспільного ладу Китаю зробило вчення відомого мислителя Конфуція (Кун-цзи - 551-479 рр. до н.е.). Конфуціанство закликала государів (царів) керувати народом не на підставі законів і покарань, а прикладом високоморальної поведінки, не обтяжуючи народ важкими податками і повинностями.

Джерела економічної думки Стародавнього Сходу доводиться розглядати насамперед як джерела про господарський побут давніх народів. По-друге, можна говорити про них як пам'ятки економічної думки, яка передбачає передусім узагальнення практики, умовивід, абстракцію. Тому історію економічної думки часто починають з класичних грецьких мислителів.

2. Економічна думка античного світу

Стародавня Греція

Дійсно у творах Ксенофонта, Платона й особливо Арістотеля було зроблено перші спроби теоретично осмислити економічний устрій грецького суспільства.

Ксенофонт (430-354 рр. до н.е.) назвав свій трактат «Економіка». Саме він став першою відомою роботою з економічної тематики. Термін «економіка» у перекладі з грецької означає «ойкос» - будинок, господарство, «номос» - правило, закон, що в буквальному перекладі означає «мистецтво ведення домашнього господарства». Найважливіші ідеї трактату зводяться до такого:

1) природним вважається поділ праці на розумовий і фізичний, а людей - на вільних і рабів;

2) будь-який товар має корисні властивості (споживчу вартість) і придатність для обміну на інший товар (мінова вартість).

Найбільш відомим представником економічної думки античного світу був давньогрецький філософ *Арістотель* (384-322 рр. до н.е.), якого вважають першим економістом, тому що він створював теорії і будував висновки не на основі абстрактних умовиводів, а завжди спираючись на ретельний аналіз фактів.

Цей мислитель, будучи переконаним ідеологом рабовласницького суспільного ладу і натурально-господарських відносин, зміг (завдяки своїм вчителям Платону і Ксенофону) значно більше заглибитися в конкретні економічні проблеми і розробити оригінальний на той час проект ідеальної держави.

Згідно з проектом Арістотеля природні «закони природи» обумовлюють розподіл суспільства на вільних і рабів і, відповідно, їх праці - на розумову і фізичну. Усі види господарської діяльності людей поділяються на природну (корисну для суспільства) й неприродну. Першу він називав економікою, а другу - хрематистикою. *Економіку* Арістотель визначав як уміння вести домашнє господарство, мета якого - споживання. Інший вид діяльності - «мистецтво наживати статок і гроші» шляхом торгівлі і лихварства він вважав «хрематистикою» (у перекладі з грецької «хрема» - володіння, майно).

Згідно із судженням Арістотеля економіка є найважливішою і почесною діяльністю людей в землеробстві, ремеслі і дрібній торгівлі. Мета економіки - задоволення життєвих потреб людини, і тому вона повинна бути об'єктом турботи держави. Хрема-тистику Арістотель порівнює з мистецтвом наживати грошове багатство (статок) шляхом перепродажу товарів або лихварських операцій. Мета її безмежна і головне в цій сфері - «володіти грошми». Платон (учитель Арістотеля) називав торгівлю шахрайством.

У концепції про економіку та хрематистику прочитується позиція Арістотеля як прихильника натурального господарства, в якому слабко розвиненими є товарно-грошові відносини. Обмін товарами (купівлю-продаж) він розглядає як акт задоволення потреби і трактує *споживчу вартість* як категорію *сфери економіки*. А в разі здійснення масштабної торгівлі, метою якої є нажива та одержання величезного прибутку, обмін символізує акт уміння наживати гроші (статок, майно), а *мінову вартість* товару він відносить до *сфери хрематистики*.

Арістотель намагається з'ясувати природу грошей. Він міркував так: речі (товари) насправді такі різні, що не можуть бути порівнюваними. І тільки гроші роблять товари співмірними, тобто здатними вимірювати їхню вартість. *Власне гроші як найбільш «зручний в ужитку» товар виникли, на думку філософа, не стихійно, а як результат угоди між людьми. Тому тільки нам під силу вирішувати - застосовувати їх в обміні чи ні.*

З позиції концепції економіки і хрематистики Арістотель аналізує етапи еволюції форм торгівлі й грошового обігу. Зокрема, такі ранні форми торгівлі, як прямий товарообмін і товарообмін за допомогою грошей, він відносить до сфери економіки, а рух торговельного капіталу - до сфери хрематистики. Аналогічно він трактує своє ставлення до форм грошового обігу, відносячи такі функції грошей як міра вартості і засіб обігу до сфери економіки. У свою чергу, функцію засобу накопичення вартості і її застосування в якості лихварського капіталу відносить до сфери хрематистики. *Арістотель вважав, що «лихварство» як діяльність протиприродна, оскільки «гроші стають предметом власності і втрачають своє істинне призначення, заради якого вони були створені: адже гроші виникли заради мінової торгівлі, а стягнення ж відсотків призводить саме до росту грошей».*

Арістотель вважав хрематистику протиприродною діяльністю, але був у достатній мірі реалістом, щоб не бачити неможливість «чистої» економіки: на жаль, з економіки безперервно виникає хрематистика. Це правильне спостереження: з господарства, де продукти виробляються як товари (продукт праці для обміну), неминуче виникають товарно-грошові відносини. Без «хрематистики» не може розвиватися «економіка». Це було правильне спостереження мислителя.

Заслуга Арістотеля величезна: саме він зміг порушити основне економічне питання: «Чим визначається співвідношення обміну?», іншими словами - що таке вартість? Вважається, що правильно поставлене питання - це вже половина виконаної справи. Деякі його питання і до сьогодні викликають запеклі дискусії.

3. Економічні погляди в епоху раннього і пізнього християнства

Економічні погляди Середньовіччя (феодального суспільства) мають яскраво виражений богословський характер. Наукова спадщина духовних ідеологів цієї епохи, у тому числі в галузі господарської політики, переповнена схоластиком * (теоретичне виправдовування догм церкви або знання, відірвані від життя).

Середньовічна економічна думка в східних країнах Одним із яскравих середньовічних мислителів арабського сходу є Ібн-Хальдун (1332-1406рр.), який жив і творив у північно-африканських країнах Магрибу. До цього часу до успадкованих традицій старовини, що дозволяли державі зберігати за собою і великий фонд земельних угідь і розпоряджатися ним, поповнювати казну податками, додалися ще й всесильні постулати Корану, що лежить в основі нової релігійної ідеології, яка зародилася на початку VII століття - ісламу. Причому прикметно, що «почув», а потім поширював у своїх проповідях «одкровення бога» засновник ісламу, дехто пророк Мухаммед - безсумнівно, досвідчений в економічних проблемах купець з Мекки.

У концепції Ібн-Хальдуна («соціальна фізика») не відкидаються богоугодність торгівлі та проголошені ісламом у Корані такі постулати: шанобливе ставлення до праці, осуд скнарості, жадібності й марнотратства, а також те, що «Аллах дає перевагу одним людям над іншими». Мислитель дає характеристику еволюції суспільства від «примітивності до цивілізації». На його думку, цивілізація змінилася завдяки виникненню в ній поряд із заняттями в землеробстві та скотарстві ще й ремесел і торгівлі. Успішний розвиток усіх галузей економіки, вважає мислитель, дозволить багаторазово примножити багатство народу, зробити розкіш надбанням кожної людини. Проте перехід до цивілізації не означає, що настане загальна соціальна і майнова рівність. Ібн-Хальдун вважав, що забезпечення громадян предметами першої необхідності і предметами розкоші залежить насамперед від населеності міста, що символізує як його процвітання, так і занепад. Разом з цим, процвітання міста (товариства) залежить від розміру податків, міста і поборів на ринках.

Гроші Ібн-Хальдун розглядав як найважливіший елемент економіки, їх роль неодмінно повинні виконувати повноцінні монети із двох металів «створених богом» - срібла і золота. Гроші відображають кількісний вміст людської праці «у всьому, що на-бувається», у них - основа придбання, накопичення та скарби.

Заслугує на увагу його теорія «вартості праці» (заробітної плати), яка залежить: від «кількості праці»; «її місця з-поміж інших праць», і від «потреби у ньому».

Середньовічна економічна думка в західноєвропейських країнах Наприкінці ст. Августин Блаженний (Святий Августин -353-430 рр.) заклав догматичні принципи релігійно-етичного підходу до економічних проблем, що залишалися незмінними до XI ст. Мислитель виокремлював два протилежні види людської спільноти: «град Земний», тобто державність, яка ґрунтується «на любові до себе, доведеної до презирства до Бога», і «град Божий» - духовна спільність, заснована «на любові до Бога, доведеної до презирства до себе». Щодо економічної сфери суспільства міркування Августина зводяться до таких положень:

1) вид праці (розумовий і фізичний) не повинен впливати на становище людини в суспільстві, оскільки ці види праці є повноцінними;

2) нетрудове накопичення золота та срібла, лихварський відсоток і торговий прибуток є гріхами;

3) «справедлива ціна» є ціною товару, що відповідає затратам на його виробництво;

4) економічна думка ранніх каноністів категорично засуджувала торговий прибуток та лихварський відсоток, характеризуючи їх як результат неправильного обміну і привласнення чужої праці, тобто як гріх. Обмін вважався справедливим і пропорційним за умови встановлення «справедливих» цін.

До цих принципів пізні каноністи (XIII-X^{IV} ст.) додали ще принцип подвійності оцінок.

Представником пізнього християнства є домініканський монах італієць *Фома Аквінський (Аквінат - 1225-1274 рр.)*, долучений в 1879 р. католицькою церквою до лику святих.

Фома Аквінський, враховуючи реалії свого часу, вишукує нові «пояснення» соціальної нерівності і диференціації суспільства. Зокрема, у своїй роботі «Сума теології» * (теологія - наука про богослов'я), на відміну від ранніх каноністів, поширення торговельних і лихварських операцій у повсякденному житті Аквінський вже не називає гріховними діяннями і не вимагає заборони їх.

З точки зору методологічних позицій у автора «Суми теології» майже немає розбіжностей із ранніми каноністами. Однак якщо економічне вчення останніх спирається на незаперечність текстів священного писання і морально-етичні принципи, то Ф. Аквінський поряд з названими «інструментами» дослідження активно використовує принцип подвійності оцінок. Наприклад, якщо ранні каноністи, спираючись на божественне призначення вважали будь-яку працю - і розумову і фізичну - однаково гідною, то Ф. Аквінський «уточнює» цей «доказ» на користь станового поділу суспільства.

Таку ж подвійну позицію він займає, трактуючи багато економічних категорій. Так, наприклад, багатством ранні каноністи називали сукупність матеріальних благ, зрозуміло, тільки в натуральній формі. Визнавалося гріхом, якщо така форма створювалася іншими засобами, а не працею. Відповідно до цього постулату примноження (накопичення) золота і срібла, яке вважалося за своєю природою «штучним» багатством, не могло відповідати моральним й етичним нормам суспільства. Але Ф. Аквінський стверджує, що «справедливі ціни» можуть бути незаперечним джерелом зростання приватної власності та створення «помірного» багатства, яке не вважається гріхом.

Обмін у стародавньому світі і в добу Середньовіччя сприймався дослідниками як акт волевиявлення людей, результат якого є пропорційним і еквівалентним. Не відкидаючи цей принцип, Ф. Аквінський звертає увагу на численні приклади, що перетворюють обмін на суб'єктивний процес, що забезпечує рівність отриманої користі учасників обміну за нееквівалентного, здавалося б, обміну речей. Іншими словами, умови обміну лише тоді порушуються, коли річ «надходить на користь одному і на шкоду іншому».

«Справедлива ціна» (за сучасною термінологією - «вартість», або «ринкова ціна») встановлювалася на певній території феодала. Ранні каноністи її визначали як матеріальні і трудові витрати товарного виробництва. Проте Ф. Аквінський до цього пояснення додавав таке положення: «продавець може продати річ дорожче, ніж вона варта сама по собі, з метою забезпечення багатства пропорційно своєму становищу в суспільстві».

Гроші (монети) Ф. Аквінський трактує, як і представники стародавнього світу та середньовіччя, вважаючи їх «найправильнішою мірою у торгівлі й обігу».

Дотримуючись номіналістичної концепції грошей, він одночасно визнає, що хоча монети мають «внутрішню вартість», держава має право допускати деяке відхилення від її справжньої вартості. І тут Ф. Аквінський вдався до подвійності оцінок у трактуванні сутності грошей.

Торговий прибуток і лихварський відсоток категорично засуджувалися ранніми каноністами як явища небогоугодні, грішні. Засуджував їх і Фома Аквінський, але як завжди з застереженнями. Одержання торгового прибутку купцем він виправдовував тим, що той повинен відшкодувати свої витрати, пов'язані з торгівлею. Виправдовувалися також лихварські операції, що здійснюються церквою.

У цілому, автори церковних законів (канонів), на відміну від представників античності, виступали проти зневажливого ставлення до фізичної праці, виняткового права на багатство окремих осіб на шкоду більшості населення. Масштабна торгівля, позикові операції як явища грішні категорично заборонялися.

До цих принципів пізні каноністи (XIII-XIV ст.) додали принцип подвійності оцінок, що дозволив первісне трактування економічних категорій подати в іншому або навіть в протилежному сенсі.

4. Меркантилізм

У XIV столітті феодалізм у країнах Західної Європи вступає в стадію розпаду. Натуральне господарство поступово витісняється товарно-грошовими відносинами. Товарний обмін стає основною умовою господарського життя. Внаслідок цього нормальний перебіг і розвиток господарського життя суспільства безпосередньо залежить від стійкого грошового обігу. Сила держави в цей час вимірюється наявністю грошей.

Найбільш характерним явищем стає так звана «нестача грошей». Різка зростання товарообігу, зовнішньої та внутрішньої торгівлі наштотувало на реальну перешкоду: обмеженість наявних запасів золота і срібла у вигляді монет. У такій ситуації країни, що володіли власними родовищами золота і срібла, опинилися в більш вигідному становищі, ніж країни, які переважали їх за своїм продуктивними силами, але не мали власних родовищ благородних металів. Брак грошей не стимулював виробництво і гальмував його розвиток.

Гонитва європейців за індійськими прянощами, особливо за золотом і сріблом сприяла відкриттю невідомих раніше земель і народів. Так почалася епоха Великих географічних відкриттів. Найсильнішими державами в XVI столітті стають Іспанія і Португалія. Ввезення великої кількості золота і срібла дозволило цим країнам суттєво оживити сільське господарство, ремесло і торгівлю. Ці події переконували людей у тому, що наявність грошей в країні - «ключ» до вирішення проблеми національного багатства.

Примітивне ототожнення багатства з грошима лягло в основу економічної політики Іспанії. Уряд прагнув всіма засобами «утримати багатство» в країні. Заборонялося вивезення грошей з країни, окрім вивезення іспанських товарів в обмін на іноземну монету. Іноземним купцям заборонялося вивозити з країни свою виручку з продажу, вони повинні були витратити її на місці. Усі ці «драконівські» заходи не сприяли розвитку торговельних зв'язків між країнами.

Пізніше - у XVII і XVIII століттях - європейські держави перейшли до більш гнучкої, конструктивної політики. Правителі і їхні радники зрозуміли, що найнадійніший спосіб для залучення грошей до країни полягає у

досягненні принципу перевищення вивезених товарів з країни над ввезеними товарами, тобто перевищення експорту над імпортом.

На основі узагальнення вищевикладених економічних процесів у країнах Західної Європи в XV-XVIII століттях склалося економічне вчення меркантилізм (у перекладі з лат. - торговець, торгівля, торгувати).

Основні положення меркантилізму зводяться до такого:

- в економічній політиці держава прагне до всебічного накопичення благородних металів (під багатством розуміється тільки золото та срібло або скарби будь-якого роду, про землю та інші природні ресурси, матеріальні блага меркантилісти «забувають»);

- джерелом багатства вважається торгівля (сфера обігу);

- те, що багатство суспільства створюється у виробництві, завдяки праці, ще не усвідомлюють;

- накопичення багатства (у грошовій формі) відбувається в результаті одержання торгового прибутку від зовнішньої торгівлі або в ході видобутку благородних металів.

Меркантилізм у своєму розвитку пройшов 2 етапи: ранній і пізній.

Ранній меркантилізм виник до Великих географічних відкриттів і залишився актуальним до середини XVI століття. Його суть полягала у досягненні грошового балансу. Ранні меркантилісти вважали, що доцільно:

- встановлювати максимально високі ціни на експортовані товари;

- всіляко обмежувати імпорт товарів;

- не допускати вивезення з країни золота і срібла, тому що з ними ототожнювалося багатство.

Пізній меркантилізм охоплює період з другої половини XVI ст. по другу половину XVII ст., хоча окремі його елементи зберігалися в економічних поглядах і XVIII ст. Джерелом багатства пізні меркантилісти вважали зовнішню торгівлю і досягнення позитивного сальдо в торговому балансі, тобто перевищення експорту над імпортом.

Меркантилісти першими зрозуміли кількісну теорію грошей, суть якої полягає у тому, що зі збільшенням грошей у країні вартість (цінність) їх падає, а ціни починають зростати. Зі збільшенням грошей в обігу розвивається не тільки торгівля, а й виробництво.

Гроші (їх цінність) меркантилісти помилково вбачали в природних властивостях золота і срібла. Визначальною функцією грошей в епоху раннього меркантилізму була функція накопичення.

Для пізнього меркантилізму основною функцією грошей вважалася функція обігу.

Історичне значення меркантилізму

Незважаючи на те, що концепція меркантилізму була спрямована на практичну економічну діяльність, її представники зуміли ввести до наукового обігу деякі економічні категорії, зрозуміти кількісну теорію грошей і принципи ведення зовнішньої торгівлі.

Меркантилісти правомірно розглядали гроші як найважливіший засіб для розвитку вітчизняної промисловості, але не надавали особливого значення залученню до економіки іноземних інвестицій.

Меркантилізм сприяв розвитку капіталістичних мануфактур, формуванню буржуазних (капіталістичних) відносин.

Меркантилізм дав поштовх для розвитку класичної політекономії у Франції та Англії. У Франції політику протекціонізму у XVII столітті реалізував міністр фінансів Жан-Батист Кольбер. Під його керівництвом було створено потужну мережу промислових мануфактур. Але водночас через заборону вивезення хліба і вільного його ввезення стримувався розвиток фермерства, і звужувався внутрішній ринок Франції у порівнянні з її давньою суперницею Англією. Згодом таку політику стали називати коль-бертизмом.

В Англії меркантилізм виявився більш «плідним», ніж у Франції. Основні успіхи протекціоністської політики зазвичай пов'язують із ім'ям Томаса Мена, одного з лідерів Ост-Індської компанії. Англія, будучи протягом ХІХ століття найбільш розвинутою країною світу, заявила про свою прихильність політиці фритредерства, тобто повній свободі у внутрішній і зовнішній торгівлі.

Видавши 1615 року «Трактат політичної економії», французький меркантиліст Антуан де Монкретьєн увів до наукового обігу не тільки термін «політекономія», але і, як підтвердила подальша історія економічної науки, її першу назву.

Розцінюючи меркантилізм як «епоху зародження політекономії», потрібно наголосити, що він становить не стільки науковий напрям, скільки практичну політику і містить лише «зародки» науки.

ЧАСТИНА II. КЛАСИЧНИЙ НАПРЯМ ПОЛІТЕКОНОМІЇ

Розділ 2. Класична школа політекономії

1. *Історичні умови виникнення і загальна характеристика політекономії*
2. *Економічні погляди основоположників класичної школи в Англії й у Франції*
3. *Фізіократизм як специфічний напрям класичної політекономії*
4. *Розквіт класичної політекономії у працях А. Сміта і Д. Рікардо*

1. Історичні умови виникнення й загальна характеристика політекономії

Наприкінці XVII століття меркантилізм поступово втрачає свою актуальність і популярність в силу об'єктивних обставин. На зміну йому приходять новий напрям економічної думки «класична політекономія».

Цьому сприяли об'єктивні історичні передумови: зароджується машинна індустрія; починається епоха великих винаходів. Унаслідок буржуазних революцій у західноєвропейських країнах з'являються нові класи - підприємці (буржуазія) і наймані робітники (пролетаріат); зростають міста і міське населення; розвивається банківська система, створюються біржі та акціонерні товариства. Не тільки торгівля, а й виробництво стає у більшій мірі капіталістичним.

У результаті цього визначилися такі об'єктивні категорії як «капітал», «прибуток», «відсоток», «земельна рента», «заробітна плата» - все це могло вже бути об'єктом спостереження й наукового аналізу.

Класики (на той час як представники нових поглядів) розвінчали меркантилізм і протекціоністську політику в економіці, висунувши альтернативну концепцію економічного лібералізму. Головним девізом нового напрямку економічної думки (класичної школи) став принцип «*Laissez faire*», що у буквальному перекладі означає: «нехай все йде своєю чергою», або природну свободу.

Характерними рисами першої наукової школи економічної думки - «класичної школи» - є:

- неприйняття в економіці протекціоністської політики держави;
- на відміну від меркантилістів, джерелом багатства держави класики вважали, матеріальну сферу виробництва, а не сферу обігу (торгівлю);
- протиставлення класиками сфери виробництва і сфери обігу призвело до недооцінки зворотного впливу сфери обігу (грошових, кредитних, фінансових елементів) на сферу виробництва;
- класики у своїх дослідженнях спиралися на наукові методи: причинно-наслідковий (каузальний), дедуктивний, індуктивний, логічної абстракції;
- на думку класиків, лад, який спирається на економічну свободу, є більш досконалим, а вільна торгівля сприятливо позначається на добробуті нації;
- класики створили трудову теорію вартості;
- класики навмисно спрощували економічну дійсність, використовуючи метод абстракції, розробляючи чисто економічні моделі; водночас класики досліджували сферу виробництва (її об'єктивний аспект);
- вплив на економіку інших чинників (суб'єктивних, психологічних, моральних, правових) не враховується;
- класики твердо вірили в здатність ринку до саморегулювання, поділяючи закон Сея (пропозиція нібито автоматично породжує попит), тобто кризи не може бути;
- гроші класики вважали товаром, що стихійно виділився, і який не можна «скасувати» ніякими угодами між людьми. У той же час багато авторів класичної школи не надавали належного значення різноманітним функціям грошей, надаючи переважного значення одній із них - функції обігу.

Недооцінка інших функцій грошей була обумовлена запереченням меркантилізму (який надавав їм першочергового значення).

2. Економічні погляди основоположників класичної школи в Англії й у Франції

Родоначальниками класичної політекономії вважають Ві-льяма Петті і П'єра Буагільбера.

В. Петті (1623-1687) - основоположник класичної школи політекономії в Англії. Народився в місті Ромсі, в сім'ї сукнарів.

Здобув освіту в Лейдені, Парижі і 3 роки навчався в Оксфордському університеті. У 27 років отримав ступінь доктора фізики. Несподівано Петті залишив наукову роботу і погодився на посаду лікаря - головнокомандувача англійської армії. Через кілька років він стає великим землевласником, купивши землі в англійських офіцерів і солдатів, які одержали їх як нагороду за перемогу у війні з Ірландією. Ставши найбагатшою людиною країни, Петті активно займається політичною діяльністю. У 1658 році його обрано членом парламенту. Маючи проникливий розум, геніальні здібності, створює низку наукових економічних робіт.

Перший відомий економічний твір - «Трактат про податки і збори» (1662 р.). Потім вийшли в світ такі його роботи, як: «Політична анатомія Ірландії» (1672 р.), «Політична арифметика» (1672 р.), «Кілька слів з приводу грошей» (1682 р.) та ін.

Безсумнівно, що його економічні погляди заклали фундамент майбутньої економічної науки. Петті сформулював основну тезу: багатство нації створюється у всіх сферах матеріального виробництва, і саме праця є основою такого багатства. Широко відомим є висловлювання: «Праця - це батько і активний принцип багатства, а земля - його мати».

Під багатством він має на увазі не тільки дорогоцінні метали й камені, монети, а й землі, будинки, судна, домашню обстановку. Багатство створюється насамперед працею людей. У своїй роботі «Трактат про податки і збори» Петті нагадує, що держава, скалічуючи і караючи своїх підданих, саджаючи їх у в'язниці, тим самим карає сама себе. На думку мислителя, доцільно було б замінити такі покарання грошовими штрафами, а неспроможних злодіїв змушувати працювати на державу.

Петті виявив себе як прихильник кількісної теорії грошей. З нижченаведеного уривка зрозумілою є думка Петті про те, що існує певна оптимальна кількість грошей. «Неважко було б також замінити гроші (у разі деякої нестачі їх) чим-небудь, що було б їх еквівалентом. Бо гроші - це тільки жир політичного тіла, надлишок якого настільки ж часто заважає його активності, як часто вада тягне за собою хворобу...». Петті пояснює, що «надлишок грошей призводить до зростання цін, а їх нестача до скорочення виконуваних робіт і згортання торгівлі, а також низького рівня податкових платежів».

Як і всі представники класичної школи, Петті *недооцінює роль грошей, торгівлі та торгового капіталу у створенні національного багатства*. Купців він порівнює із «гравцями», зайнятими розподілом «крові» та «поживних соків» держави, під якими розумів продукцію сільського господарства та промисловості.

Його *трактування вартості* дозволяє визнати Петті першим автором трудової теорії вартості. Рівність вартості товарів означає рівність витраченої праці на їх виробництво. Але його теорія була не зовсім точною, оскільки виміром вартості товару Петті вважав працю, витрачену на видобуток золота. А вартість всіх інших товарів, на його думку, порівнюється (зіставляється) із вартістю золота. Тим не менш вартість визначається працею. Таким чином, його теорія вартості не зовсім точна, оскільки, за його судженням, вартість

створюється не будь-якою працею, а лише працею, витраченою на виробництво золота та срібла.

Петті дає своє тлумачення доходів у суспільстві, тобто доходів робітників, власників грошових капіталів і землевласників. Заробітну плату він розглядає як мінімум засобів для існування робітника і його сім'ї. Доходи власників грошових капіталів і землевласників характеризує за допомогою поняття «рента».

Рентою від землі він називає різницю між вартістю хліба і витратами на його виробництво. У цьому сенсі Петті поєднує в єдине ціле і прибуток фермера, і земельну ренту.

Розглядаючи дохід власника грошового капіталу, Петті порівнює відсоток, що стягується за позику, з рентою землі. «Позиковий відсоток повинен дорівнювати земельній ренті з такої ділянки землі, яку можна було б купити на гроші, дані в борг (позику)». Петті не засуджує одержання кредитором позикового відсотка і обґрунтовує його як винагороду і компенсацію за незручності, завдані кредитору.

В. Петті ввів поняття «диференційованої земельної ренти», причини існування якої вбачав у відмінності родючості землі і розташування її до ринку збуту.

В. Петті обґрунтовує ціну на землю. Землі, розміщені зручно, тобто близько до ринку збуту, приносять велику ренту, і відповідно коштують дорожче. У визначенні ціни на землю, закладено ідею про взаємозв'язок позикового відсотка і ренти з землі за рік.

В історію економічної думки Петті ввійшов ще й як винахідник статистики, яку він називав «політичною арифметикою».

Він уперше розрахував величину національного доходу і багатства Англії. Цікавим є той факт, що в поняття «національне багатство» Петті включив не тільки матеріальне багатство, а й грошову оцінку самого населення. Він став першим, хто ввів поняття «людський капітал», який визначається трудовими навичками, кваліфікацією, вправністю.

П'єр Буагільбер (1646-1714) - засновник класичної політекономії у Франції. Народився 1646 року у сім'ї дворянина. Здобув юридичну освіту. З 1677 по 1689 рік обіймав посаду судді, потім - генерального начальника судового округу Руана.

У 1696 р. виходить у світ книга П. Буагільбера з довгою назвою - «Детальний опис становища Франції, причини падіння її добробуту і прості способи відновлення, або як за один місяць доставити королю всі гроші, яких він потребує, і збагатити все населення».

Він виступав з жорсткою критикою меркантилістської політики, що проводиться міністром фінансів Жан-Батистом Кольбером.

П. Буагільбер дав обґрунтування трудової вартості незалежно від В. Петті. «Справжньою вартістю» він вважав витрати праці.

Подібно до В. Петті, на противагу меркантилізму, до поняття «багатство» включав, окрім грошей, усе розмаїття речей: «... їжа, одяг, необхідні продукти... тільки їх треба вважати багатством». Не примноження грошей, а навпаки, ріст виробництва «їжі, одягу» є головним завданням політекономії.

Джерелом багатства називав сферу виробництва, а сферу обігу вважав однією із умов розвитку економіки. Виступав за реформи, найбільше приділяв уваги розвитку сільського господарства, в якому вбачав основу економічного зростання і багатства держави.

Виступав проти однобічного захоплення королівських (державних) мануфактур, непомірно високих податків у сільському господарстві.

Буагільбер, як і всі класики, недооцінював роль грошей, вважаючи, що вони заважають обміну товарів за «істинною вартістю». У грошах він вбачав зло і причину народних бід, тому виступав за скасування грошей.

П. Буагільбер був переконаний в автоматичній рівновазі економіки в умовах вільної конкуренції. Вважав, що в інтересах національної економіки визнання особистого інтересу є вищим від суспільного. Наприклад, задовго до написання знаменитої концепції А. Сміта про «економічну людину» і «невидиму руку», Буагільбер передбачив одну із її ключових ідей. Він заявив, що «Всі підтримують і вдень, і вночі це багатство виключно в ім'я власних інтересів, і створюють тим самим, хоча це те, про що вони найменше піклуються, загальне благо...».

Наголошуючи на великому значенні економічного вчення П'єра Буагільбера, К. Маркс називав його батьком французької політекономії і попередником специфічного напрямку класичної політекономії - фізіократизму.

3. Фізіократизм - специфічний напрям класичної політекономії

Франція у XVIII столітті була сільською (аграрною) країною, вела численні війни, у яких втратила майже всі свої заморські володіння, ослабли її позиції в Європі. Меркантилістська політика Кольбера призвела до розорення селянства. Розкіш і марнотратство французького королівського двору послаблювали її економіку. У суспільстві наростало невдоволення.

У цих умовах ідеї основоположника школи фізіократів Франсуа Кене швидко знайшли відгук у суспільстві.

Термін «фізіократизм» походить від латинських слів «фізіо» - природа і «кратос» - влада, тобто влада природи. Таку назву цей напрям політекономії отримав у силу специфічних поглядів, суть яких зводилася до такої думки: фізіократи оголосили сільське господарство єдиною галуззю, що створює багатство країни, і називали її продуктивною сферою економіки, оскільки саме в ній, на їхню думку, створюється «чистий продукт». Навпаки, промисловість вважалася ними «безплідною сферою», оскільки в ній не виникає чистого продукту.

Під чистим продуктом вони розуміли різницю між сумою всіх благ і витратами на виробництво цих благ (за сучасною термінологією - національний дохід). Цей надлишок (чистий продукт) - унікальний дар природи. Промислова праця лише змінює форму продукту, не збільшуючи нібито розміру чистого продукту. Безплідною вважалася і торгова діяльність.

Франсуа Кене (1694-1774 рр.) народився недалеко від Версаля у селянській, багатодітній родині, восьмим із тринадцяти дітей. У 17 років поїхав до Парижа, де навчався і підробляв медиком у шпиталі. Через 6 років одержав диплом хірурга. У 1752 році був удостоєний честі лікувати самого короля, ставши придворним медиком Людовіка XV. Король уподобав Ф. Кене і називав його «мій мислитель». Він присвоїв доктору титул дворянства і сам вибрав для нього герб. Багато державних таємниць знав цей скромно одягнений і трохи глузливий чоловік. У міру поліпшення свого матеріального становища Ф. Кене все більше захоплюється проблемами, що виходять за рамки медицини: спочатку філософією, а потім політекономією.

Важливе місце у творчості Ф. Кене займає вчення про «чистий продукт», який створюється землею і працею людей, зайнятих у сільському господарстві. Промисловість він вважає «безплідною галуззю», тому що в ній перетворюється нібито первісна форма продукту.

Ф. Кене належить перше в економічній думці теоретичне обґрунтування *капіталу*. Капіталом, на його думку, не можуть бути гроші з тієї причини, що вони нічого не виробляють і тому є «безплідним багатством».

А сільськогосподарські знаряддя, будівлі, худоба і все, що використовується в землеробстві протягом декількох виробничих циклів, представляють «початкові аванси» (за сучасною термінологією - «основний капітал»). Витрати на насіння, корми, оплату праці працівників та інші

витрати, що здійснюються в період одного виробничого циклу - він відносив до «щорічних авансів» (за сучасною термінологією «оборотний капітал»).

У своїй роботі під назвою «Економічна таблиця» (1758 р.) він продемонстрував, як сукупний суспільний річний продукт, який створюється в сільському господарстві та промисловості, розподіляється між класами. Він виділяє 3 класи: 1) продуктивний клас (фермери та наймані працівники, зайняті в сільському господарстві); 2) безплідний клас (промисловці і робітники); 3) землевласники.

За допомогою таблиці і числового прикладу Кене схематично зобразив, як відбувається обмін товарами між класами і рух потоків цих товарів та відповідних потоків грошей у масштабі всієї економіки. *Це була перша спроба проведення макроекономічного дослідження, аналізу кругообігу господарського життя, тобто суспільного процесу відтворення.*

4. Розквіт класичної політекономії у працях А. Сміта і Д. Рікардо

А. Сміт (1723-1790 рр.) - видатний англійський економіст мануфактурного періоду. У його працях і роботах його послідовника Д. Рікардо класична політекономія досягла свого найвищого розквіту.

А. Сміт за національністю був шотландцем. Народився в місті Кірколді, у сім'ї митника. Навчався в університеті м. Глазго, а потім в Оксфордському університеті, де вивчав філософію, літературу, історію, фізику, математику.

У 28 років його було обрано професором кафедри логіки, а потім - кафедри моральної філософії.

У 1764 р. Сміт залишив університет і як вихователь юного герцога Баклі подорожує з ним по Європі протягом трьох років. Перебуваючи у Франції, він знайомиться з фізіократами, які зробили великий вплив на його наукові дослідження. Повернувшись до Англії, він оселяється у своєму рідному місті Кірколді і починає роботу над книгою «Дослідження про природу і причини багатства народів». Книга вийшла у світ 1776 року і мала приголомшливий успіх. Його стали називати «шотландським мудрецем», творцем нової науки - політекономії. З 1778 року Адам Сміт був призначений на посаду комісара митниці в Единбурзі, з 1787 р. Сміт - ректор університету в Глазго.

Центральне місце в методології дослідження А. Сміта займає концепція «економічного лібералізму». Він стверджує, що ринкові відносини будуть розвиватися краще, якщо приватний інтерес буде вище суспільного. Він вводить два знаменитих поняття: «економічна людина» і «невидима рука». За словами Сміта, «економічна людина» - це особа раціональна, що шукає вигоду для себе і схильна до обміну. Таку модель поведінки людини в економіці Сміт називає «економічною людиною» або «природною свободою» людини. Сміт обґрунтовує: людина за своєю природою егоїст і це почуття підштовхує її шукати вигоду у господарській діяльності: «Дай мені те, що потрібно, і ти отримаєш те, що тобі потрібно.... Не від доброзичливості м'ясника, пивовара або булочника ми очікуємо отримати свій обід, а від дотримання ними своїх власних інтересів».

Під «невидимою рукою» Сміт мав на увазі механізм функціонування ринку, тобто дію об'єктивних законів ринку. Він пише: «Кожна людина має на увазі власну вигоду, а не вигоду суспільства. Але завдяки «невидимій руці», переслідуючи свої інтереси, вона служить інтересам суспільства. У ринковій системі, за твердженням Сміта, гармонійно поєднуються особисті інтереси із суспільними.

Книга Сміта «Дослідження про природу і причини багатства народів» дає відповідь на багато запитань, зокрема від чого залежить багатство нації? За Смітом воно є продуктами матеріального виробництва.

Величина багатства залежить від таких факторів: 1) частки населення, зайнятого продуктивною працею; 2) від продуктивності праці.

Під продуктивною працею він розумів працю людей, зайнятих у сфері матеріального виробництва. Головним чинником підвищення продуктивності праці Сміт вважав розподіл праці (спеціалізацію), яка дозволяє економити робочий час, вдосконалювати навички роботи і заміну окремих операцій машинами, тобто сприяє винаходу машин, що полегшують ручну працю.

Теорія грошей

Гроші Сміт розглядає як технічне знаряддя, що полегшує обмін, і називає їх «великим колесом обігу». А надалі переходить до з'ясування правил, за якими люди обмінюють товари один на одиний.

Теорія вартості

У Сміта існують дві концепції вартості.

Відповідно до першої концепції вартість визначається необхідною працею, а праця - не тільки джерело багатства, але і міра вартості. Він уточнює, що тільки в суспільстві первісному, ма-лорозвиненому (просте товарне виробництво) - співвідношення між кількістю праці було єдиною підставою для обміну товарів один на одиний.

Суть другої концепції: у суспільстві розвиненому (капіталістичному товарному виробництві) вже мова йде про капітал, приватну власність на землю і найману працю. У цих умовах вартість визначається сумою витрат, що включають прибуток, земельну ренту і заробітну плату. Всі ці складові входять до ціни більшості товарів.

Перша концепція в подальшому отримала назву трудової теорії вартості, а друга - теорії витрат, або трьох факторів виробництва.

Першу удосконалив Д. Рікардо, другу - Дж. Сей. *Теорія доходів*

З теорії вартості А. Сміта впливає і його теорія розподілу суспільного продукту. Вона також подвійна, як і його теорія вартості.

З одного боку, якщо остаточною підставою вартості вважати працю, то весь продукт праці повинен належати безпосередньому виробникові. На думку Сміта, так було в суспільстві, де в одній особі поєднувався і власник факторів виробництва та виробник.

В умовах же капіталістичного виробництва, коли працівник відчужений від засобів виробництва, частина створеного ним продукту належить підприємцю (у формі прибутку) та землевласнику (у формі ренти). Сміт розглядає ці форми доходів як присвоєння неоплачуваної праці. Але одночасно у нього існує й інше трактування джерела цих доходів: капітал і земля як фактори виробництва беруть участь на рівних у створенні вартості продукту і, відповідно, претендують на свою частку у вартості. Отже, вони не можуть бути відрахуваннями з вартості створеного продукту.

Сміт досліджує, як визначається природна норма (частка) кожного фактору у вартості, за якими законами вартість окремого товару, а також всього сукупного продукту розподіляється між класами суспільства.

Звичайний рівень заробітної плати, за його спостереженням, залежить від договору між підприємцем і робітником. Він вважав, що товаром є сама праця і що він має природну ціну. Ціна праці (заробітна плата), за Смітом, дорівнює вартості засобів існування робітника і його сім'ї. Розмір заробітної плати залежить від економічної ситуації у країні, оскільки в економіці, яка зростає, підвищується попит на працю.

Прибуток - це не тільки зарплата капіталіста (підприємця) за особливий вид праці з управління, а й винагорода за капітал, вкладений у бізнес (чим більше розмір капіталу, тим більшим буде прибуток).

Земельна рента (дохід землевласника) - плата за користування землею, причиною її є приватна власність на землю.

Теорія ренти Сміта слабше розроблена, ніж у Д. Рікардо, але окремі положення заслуговують на увагу. За Смітом, харчові продукти становлять «єдиний сільськогосподарський продукт, який завжди необхідний і дає деяку ренту землевласнику».

Теорія капіталу

Капітал - це частина запасів, за яку капіталіст очікує одержати дохід. Він ввів поділ капіталу на основний і оборотний. Основний капітал - це капітал, який не вступає в процес обігу, а оборотний - це капітал, який змінює форму в процесі виробництва.

А. Сміт сформулював чотири правила (принципи) оподаткування:

- 1) пропорційність - громадяни повинні сплачувати податки пропорційно одержуваним доходам;
- 2) мінімальність - кожен податок повинен витягувати з кишені народу менше, ніж там залишається;
- 3) розмір сплачуваного податку повинен бути зрозумілим і відомим як самому платнику, так і будь-кому;
- 4) податок повинен вилучатися в такий час і таким способом, які зручні для платника.

Теорія міжнародної торгівлі

Розглядаючи зовнішньоторговельні зв'язки між країнами, він спирається на відмінності в абсолютних рівнях витрат виробництва товарів у різних країнах. «Якщо будь-яка чужа країна може постачати нам якийсь товар за нижчою ціною, ніж ми самі можемо виготовити його, набагато краще купувати такий товар у неї на деяку частку продукту нашої праці, що додається в тій галузі, в якій ми маємо певну перевагу».

У західних країнах А. Сміта вважають одним із трьох найвидатніших учених політекономії за всю історію її існування. Він заклав основи теоретичної системи, в якій несучими конструкціями є: первинно закладена в людині схильність до обміну й егоїзм. Перша схильність людини призводить до розподілу праці, друга - до вибору заняття, яке принесе йому більший дохід. Це означає, що людина буде спеціалізуватися на тій продукції, яка у неї виходить краще і з меншими витратами. У цьому суть смітів-ської концепції «економічної людини» - центральної фігури економічного дослідження наступних двох століть. Рациональність і моральність людини у Сміта ще йдуть «рука в руку», і ця віра в гармонію пронизує оптимізмом всю його економічну теорію.

Заслуга А. Сміта у становленні класичної політекономії є безперечною, але не тільки йому вона зобов'язана своїм впливом на економічну думку наступного століття. Завершення системи класичної політекономії пов'язано з ім'ям іншого видатного англійського економіста - Д. Рікардо.

Наприкінці XVIII століття в економіці Англії, а потім і в інших країнах, почався промисловий переворот, тобто перехід від мануфактурного до великого індустріального виробництва. З'являються заводи і фабрики, розвивається фермерство (велике землекористування), ростуть міста і, відповідно, збільшується міське населення.

Давид Рікардо (1772-1823) був економістом епохи промислової революції. Народився він у сім'ї біржового маклера, у Лондоні. Навчався в торговельній школі. З 14 років допомагав батькові в торговельних і біржових операціях. До 26 років без опіки батька досягнув фінансового благополуччя і повернувся до занять з математики, природознавства та інших наук. До 38 років стає великим фінансовим магнатом.

У 1817 році Д. Рікардо опублікував свою головну працю «Основи політекономії і оподаткування». У 1819 році він залишив бізнес і став членом парламенту. У своїй парламентській діяльності домагався лібералізації економіки, свободи торгівлі тощо.

У своїй роботі «Основи політекономії» Рікардо поділяє позицію Сміта, що багатством нації є продукти матеріального виробництва, а головним джерелом суспільного багатства є праця.

Однак будучи більш послідовним, він заявляє, що вартість визначається виключно працею: «вимірюванню вартості робочим часом є абсолютним, загальним законом». Він уточнює, що виняток із правила становить лише дуже обмежене коло не відтворюваних товарів (твір мистецтва, вина особливого смаку тощо), вартість яких визначається рідкістю.

На відміну від Сміта, який у підсумку вважав вартість результатом складання зарплати, прибутку і ренти, Рікардо довів, що вартість не складається з цих компонентів, а розпадається на них.

На основі трудової теорії вартості Рікардо створив і теорію ренти, в якій джерелом ренти є не особлива щедрість природи, а докладені зусилля. І в цьому питанні очевидно є відмінна позиція Рікардо. У Сміта рента є «даром природи», оскільки в землеробстві продукт створюється не тільки людиною, а й природою. Таким чином, земельна рента створює надлишок продукції, який завжди є більш ніж достатнім для відшкодування капіталу та одержання прибутку, і є результатом щедрості природи. Рікардо, навпаки, вказує на її «убогість, а не щедрість». Його аргументація така: якщо б природа створила велику кількість родючої землі, і людям вистачало б її для забезпечення себе їжею, то ренти б не існувало, тому що ніхто не став би платити за землю, коли б вона була в необмеженій кількості і однакової якості. «Коли у ході розвитку суспільства із ростом населення в обробіток надходить земля гіршої якості або менш зручно розташована відносно ринку збуту (земля - другого розряду), то на землі першого розряду відразу ж з'являється рента, величина якої залежатиме від різниці в якості цих двох ділянок землі. Таким чином, рента є результатом не щедрості, а скупості природи.

Заробітна плата. Розвиваючи погляди А. Сміта, Рікардо вважав, що заробітна плата зводиться до вартості засобів існування працівника і його сім'ї. Однак, на відміну від Сміта, вважав, що заробітна плата утримується в жорстких межах прожиткового мінімуму в силу природного закону народонаселення Т. Мальтуса (так званого залізного закону).

Рікардо вважав, що праця має «природну вартість» і «ринкову». Під «природною вартістю він розумів засоби існування працівника і його сім'ї, а під «ринковою вартістю» - ціну праці залежно від складного реального співвідношення попиту і пропозиції праці.

Рікардо як прихильник мальтусовської теорії народонаселення у зв'язку з високими темпами народонаселення передрікав песимістичні тенденції зміни заробітної плати. Він вважав, що на ринку праці «приплив робочих рук» постійно збільшуватиметься, і попит не буде встигати за пропозицією, все це призведе до порушення рівноваги. Тому *в майбутньому заробітна плата буде мати тенденцію до зниження*. При цьому він зробив застереження, що ця тенденція може мати місце тільки в умовах «вільної конкуренції» і без контролю з боку держави.

У теорії прибутку такою ж є логіка міркування Рікардо. Із ростом населення попит на продукти сільського господарства постійно збільшуватиметься, отже, ціни на них теж будуть зростати. До обігу залучатимуть землі гіршої якості, де витрати виробництва вищі. Це призведе до збільшення ренти з кращих земель. Оскільки рента є відрахуванням з вартості продукту, то частка прибутку в цій вартості буде знижуватися. *Таким чином, прибуток у перспективі має тенденцію до зниження, що, у свою чергу, перешкоджає накопиченню капіталу.*

Теорія про зовнішню торгівлю

Він доповнив теорію Сміта «абсолютних витрат» теорією «порівняльних витрат», або «порівняльної переваги». У ній він доводить вигідність міжнародної торгівлі на основі зіставлення порівняльних витрат.

У поясненні своєї теорії Рікардо для простоти взяв дві країни - Англію та Португалію і два товари - вино і сукно.

Продукт	Португалія	Англія
---------	------------	--------

1 одиниця вина 1 робочий день (1:2) 3 робочих дні (3:4) 1 одиниця сукна 2 робочих дні (2:1) 4 робочих дні (4:3) У наведеному прикладі в абсолютних величинах вартість сукна і вина в Португалії нижче (ефективніше), ніж в Англії. Значить, спираючись на логіку здорового сенсу, країні, в якій виробництво цих товарів обходиться дорожче, немає сенсу їх виробляти. Згідно з ученням Рікардо, потрібно порівнювати не абсолютний, а відносний ефект. У Португалії витрати на виробництво сукна становлять 2:1 витрат вина, в Англії - 4:3, тобто відносно менше. З вином ситуація протилежна - ефективність виробництва вина в Португалії вище, ніж в Англії (1:2 менше 3:4). Отже, Португалії вигідніше зосередити працю і капітал у виноробстві, замінивши виробництво сукна на його імпорт з Англії. Англії з тих же міркувань вигідніше спеціалізуватися на виробництві сукна.

Економічні вчення Сміта та Рікардо мали незаперечний авторитет в науці аж до другої половини XIX століття. Еволюція класичної школи XIX століття представлена послідовниками та опонентами цих учених.

Розділ 3. Еволюція класичної політекономії в XIX столітті: послідовники і опоненти

- 1. Передумови трансформації політекономії наприкінці XVIII - на початку XIX століття. Політекономія Ж.-Б. Сея.*
- 2. Економічний лібералізм Ф. Бастіа. Теорія обміну і факторів виробництва.*
- 3. Томас Роберт Мальтус і його економічні погляди.*
- 4. Особливості політичної економії в США. Р. Ч. Кері.*

1. Передумови трансформації політекономії наприкінці XVIII - на початку XIX століття. Політекономія Ж.-Б. Сея

Книга А. Сміта «Дослідження природи і причин багатства народів» представила економічну науку як цілісну, логічну систему і надихнула подальші покоління учених до пошуку нових ідей і теоретичних рішень. Жодному з послідовників не вдалося, як А. Сміту, охопити весь спектр економічних проблем, кожен з них досліджував який-небудь напрям. Серед них були такі вчені як: Ж.-Б. Сей, Т. Мальтус, Н. Сеніор, Ф. Бастіа та ін.

Незважаючи на те, що вчення Сміта було всеосяжне, воно все ж таки залишалося теорією минулого сторіччя (мануфактурного періоду економіки). З урахуванням нових змін і явищ необхідно було допрацьовувати і уточнювати теорії А. Сміта.

Господарська практика поставила перед наукою нові проблеми, такі як: кризи перевиробництва, несправедливий розподіл суспільного продукту, експлуатація, соціальна нерівність, безробіття і т. д.

Жан-Батист Сей (1767-1832) - прихильник ідей А. Сміта, представник французької політекономії, народився в Ліоні, в сім'ї купця. Дістав ґрунтовну освіту. Проте йому рано довелося почати службу в торговельній конторі.

Сей прийняв ідеї революції, долучився до якобінців, вступив волонтером в революційну армію. Через два роки він залишив армію, щоб повернутися до Парижа, де став редактором досить солідного журналу. Незалежність і неординарність позиції Сея, критична оцінка діяльності уряду допомогли зробити кар'єру.

Він отримав посаду члена трибуналу в комітеті фінансів. В цей же час Сей вже працював над великим твором, який вийшов в 1803 році під назвою «Трактат політичної економії або простий виклад способу, яким утворюються, розподіляються і споживаються багатства» (1803). Ця книга так і залишилася головним його твором.

У 1820-1828 рр. Сей видав «Повний курс практичної політичної економії». У ній він спробував показати взаємозв'язок між економічною теорією, що базується на принципах економічного лібералізму, і практикою.

Принципи методології

Ж.-Б. Сей, як і інші класики, конструював політекономію за зразком точних наук, наприклад, як у фізиці. У методологічному плані це означає визнання законів, категорій і теорій, що мають універсальне і першорядне значення. Призначення політекономії - пізнання законів, що управляють «економією людських суспільств», знання істинної природи багатства, труднощів, які доводиться долати для їх набуття, розподіл багатства в суспільстві і його користування.

Теорія вартості (цінності)

Сей був прихильником теорії корисності. На його думку, корисність товару є мірою його цінності, яка є справжнім багатством.

У своїй концепції вартості (цінності) Сей абсолютно відійшов від трудової теорії вартості. Вартість визначається такими факторами, як: корисність товару, витрати виробництва, попит і пропозиція. Особливий акцент він робить на корисності товару, оскільки вона створюється в процесі виробництва і повідомляє предметам цінність (вартість).

Наступний фактор цінності - витрати виробництва. Під впливом конкуренції продавців ціни знижуються до рівня витрат, а витрати складаються з оплати за послуги капіталу, праці і землі, тобто заробітної платні, (прибутку) відсотка і ренти.

Цінність (вартість), вважав Сей, завжди знаходиться в прямій залежності від попиту на товар і в зворотній - від пропонованого, таким чином, цінність формується під впливом попиту і пропозиції. У створенні вартості (цінності) беруть участь три фактори виробництва: праця, капітал, земля.

Теорія трьох факторів виробництва (теорія розподілу доходів) Три фактори, які беруть участь у виробництві товару і становлять три основні види доходів. Кожен фактор надає певну послугу при створенні вартості. Створена трьома факторами вартість розпадається на такі доходи:

- 1) заробітну плату (плата за послугу праці);
- 2) відсоток або прибуток (плата за послугу капіталу);
- 3) ренту (плата за послугу землі).

Закон Сея (теорія відтворення)

Сей вважав, що кризи надвиробництва в ринковому господарстві неможливі або мають тимчасовий характер. Попит породжує відповідну пропозицію, тобто попит завжди буде дорівнювати пропозиції. Аргументування таке: вартість створених товарів після реалізації виражається сукупними доходами, на які купуються інші товари. Обмін продукту на продукт автоматично призводить до рівноваги між купівлею і продажем.

Закон Сея правильний в тому випадку, якщо гроші виконують пасивну роль. Сей не враховує важливу функцію грошей - накопичення (збереження вартості). Люди з різних причин (обережність, спекуляція) частину своїх доходів вважають за краще зберігати і тому частина створеного суспільством продукту не знаходить своїх покупців, це в свою чергу призводить до проблеми збуту або надвиробництва. Загальні кризи надвиробництва, що періодично повторюються з 1825 року, по суті, спростовують цей закон, оскільки кризи охоплювали всі галузі економіки.

Оцінюючи праці Сея, Маркс назвав його політекономію вульгарною, апологетичною, такою, що виправдовує капіталістичний експлуататорський лад. Але якщо утопічний соціалізм, а потім і марксизм «витягнули» із учення Сміта, перш за все, положення про експлуатацію робочого класу капіталістами і землевласниками, то *Сей витягнув із учення А.Сміта положення про взаємозв'язок і взаємообумовленість праці, капіталу і землі як основних факторів суспільного виробництва і створення вартості суспільного продукту.*

2. Економічний лібералізм Ф. Бастіа. Теорія обміну і факторів виробництва

Теорія чинників виробництва одержала подальший розвиток у вченні французького економіста і політичного діяча Фре-деріка Бастіа (1801-1850). У своїх творах «Економічні софізми» (1847 р.) й «Економічні гармонії» Бастіа перевершив своїх сучасників в захисті вільного ринку і гармонії інтересів. Він вважав, що суспільство вільного ринку в усіх аспектах є якнайкращою, найдосконалішою всесвітньою асоціацією. Для обґрунтування цього положення Бастіа запропонував теорію вартості обміну. При будь-яких формах обміну фактично відбувається обмін послугами, що надаються людьми один одному. Але послуги, на думку Бастіа, можуть бути тільки особистими, тобто вони пов'язані з напруженням і зусиллями тих, хто їх надає.

Ціна в його теорії визначається відношеннями послуг, обмінюваних між собою. Послуги ж вимірюються з боку продавця його зусиллями і напруженнями з виробництва товару; з боку покупця - тими зусиллями, які він економить у зв'язку з купівлею товару. На думку Бастіа, зусилля і напруження з обох боків в обміні мають рівний, еквівалентний характер, або в умовах вільної конкуренції ніщо не примушує людей йти на не вигідні операції.

Цьому підпорядкований і *закон накопичення капіталу* Бастіа, згідно з яким частка робітників у міру зменшення капіталу зростає не тільки абсолютно, але і відносно, частка ж власників, зростаючи абсолютно, відносно знижується. Таким чином, інтереси праці і капіталу солідарні, оскільки доходи і тих і інших зростають одночасно, причому частка робітників зростає швидше. Для доказу він посилається на факт падіння норми прибутку, хоча остання не свідчить про зниження її маси.

Багато положень теорії розподілу Бастіа викликали критичні зауваження, проте теорія вартості обміну разом з теорією факторів виробництва стала основою для подальших розробок західної економічної науки.

Своєю концепцією вільного, справедливого обміну Бастіа надав велику послугу Франції у ліквідації її протекціоністської політики, що утискає у той час інтереси французьких виноробів. Його дотепні памфлети розкривають невідповідність будівництва тунелів в горах для полегшення зв'язку між країнами, встановлення в них митних застав, які утрудняють такий зв'язок, оскільки митний збір є додатковими податками на всіх споживачів. Відповідно до цього Бастіа висловлюється за необхідність лібералізації торгівлі.

На підставі теорії вартості й обміну Бастіа пояснює джерела утворення основних доходів. Підприємницький дохід, позиковий відсоток, земельна рента сприймаються їм як платня за послуги, напруження, відстрочка споживання. У центрі уваги Бастіа знаходиться проблема відсотка, в якому він бачив платню за послугу власника капіталу, що одержує цей відсоток. Послуга полягає у тому, що власник пішов на накопичення і тим відстрочив своє особисте споживання; що капітал, який надається їм, полегшує і збільшує продуктивність праці.

Інші доходи Бастіа розглядає як різновид відсотка. У результаті гармонізації економічних відносин розповсюджується Бастіа також на сферу розподілу. Теорія Сея і Бастіа зробили значний вплив на подальший розвиток економічної науки взагалі, і теорію вартості зокрема. Так, положення, що висуваються при аналізі обміну, в більш розгорнутому й послідовному вигляді розроблялися прихильниками теорії факторів виробництва і школою граничної корисності.

3. Томас Роберт Мальтус (1766-1834 рр.) і його економічні погляди

Томас Роберт Мальтус (1766-1834 рр.) - видатний представник англійської економічної думки. Народився в сім'ї поміщика, недалеко від Лондона. Закінчив коледж Кембріджського університету, отримав вчений богословський ступінь. Потім став священником й одночасно викладав в коледжі. Весь свій вільний час присвячував проблемі, яка захопила його ще в юнацькі роки у бесідах з батьком. Ця проблема стосувалася взаємозв'язку економічних процесів з природними явищами, зокрема демографічними.

У 1798 році з'явилася книга під назвою «Досвід про закон народонаселення». Після виходу цієї книги талант Мальтуса як ученого був помічений. У 1805 році він стає професором кафедри сучасної історії і політекономії в коледжі Ост-Індської компанії, де він виконував також обов'язки священника.

Теорія народонаселення

Головна ідея Мальтуса, що розглядається в памфлеті «Досвід про закон народонаселення», полягає у тому, що за сприятливих умов (якщо не буде війн, епідемій, голоду тощо) населення, збільшуючись у геометричній прогресії, подвоюватиметься кожні 2025 років. Виробництво ж їжі та інших необхідних предметів існування, зростаючи всього лише в арифметичній прогресії, не може примножуватися аналогічними темпами. Тоді через перенаселення бідність може стати жалюгідною долею всього людства.

Теорія народонаселення принесла Мальтусу неймовірний успіх. Проте в ній він зробив низку неточностей: неможливість збільшувати виробництво продовольства він пояснює не стільки повільними технічними удосконаленнями в сільському господарстві і обмеженістю ресурсів землі, скільки надуманим і популярним у той час «законом спадної родючості ґрунту». Крім того, використана Мальтусом американська статистика щодо геометричної прогресії зростання населення викликає сумніви, оскільки не була врахована різниця між кількістю іммігрантів в США і кількістю народжених в цій країні.

Незважаючи на всі ці недоліки, сам Мальтус стверджував, що практична мета його твору полягає у прагненні покращення життя незаможних верств населення і вирішення проблеми бідності людства.

Теорія відтворення

У дослідженні проблем реалізації суспільного продукту учений зміг просунутися далі Д. Рікардо й інших економістів свого часу. У своїй науковій роботі під назвою «Принципи політекономії» (1820 р.) він висунув несподіване для того часу положення про недосяжність достатнього попиту і повної реалізації виробленого суспільного продукту без необхідної участі в цьому процесі поряд з продуктивними класами непродуктивних верств суспільства. На думку Мальтуса, армія, землевласники, духівництво, урядовці й інші представники непродуктивного класу становлять сукупність «третьох осіб», які сприяють і створенню, і реалізації суспільного продукту. Тим самим Мальтус заперечує паразитизм непродуктивних класів.

4. Особливості політичної економії в США Р.Ч. Кері

Генрі Чарльз Кері (1793-1879) - американський економіст, син видатного книговидавця. Почавши свою кар'єру у галузі комерції, Кері швидко розбагатів, став крупним фабрикантом і зайнявся вивченням економічних проблем. Найважливішими його роботами є «Підстави соціальної науки» (1857-1859) і «Керівництво до соціальної науки» (1865).

Економічні погляди Кері відобразили своєрідність історичного розвитку США в першій половині XIX століття. Перемога у війні 1775-1783 рр. перетворила Америку на незалежну державу, економічний розвиток якої був прискорений багатством природних ресурсів, наявністю вільних земель, притоком капіталів і робочої сили.

Кері розглядав *політекономію як науку про багатство, що вивчає закони виробництва і розподілу*. Специфічним для методології ученого є зіставлення сфери виробництва і розподілу. На думку Кері, закони виробництва незмінні і задані технічними умовами, аналогічні природним законам природи, об'єктивні, і не залежать від волі людей. Закони розподілу формуються на основі людських рішень, державної політики, залежать від історичних умов розвитку суспільства.

На відміну від ідеї класиків про міжнародний розподіл праці, *Кері виступав за незалежні нації, які розвивають на своїй території всі галузі економічної діяльності*, що дозволяє їм проявляти індивідуальність. Всесвітня «гармонія націй» припускає, на думку Кері, розподіл світового виробництва за місцевими центрами, у яких землеробство органічно поєднується з промисловістю і дозволяє процвітати, і швидко збагатіти, якщо воно організоване за типом продуктивної асоціації, що виконує безліч різних робіт, продуктивних операцій, які створюють взаємні ринки збуту, і стимулюють один одного. Така асоціація прискорює розвиток продуктивних сил, підсилює панування людини над природою і, отже, визначає економічний прогрес суспільства.

Економічний прогрес немислимий, на думку Кері, без активної ролі держави, *провідної політики протекціонізму*. Він стверджував, що *політика відособлення дозволяє повніше вико- ристовувати безмежні багатства країни*. Його вимоги обмежити вільну торгівлю спиралися на такі аргументи: необхідність завоювання для нації економічної автономії, самостійності і збереження для вітчизняних виробників національного ринку. Ці ідеї були направлені насамперед на підтримку ще не зміцнілої промисловості США.

Кері вимагає розповсюдження протекціоністських заходів на аграрний сектор. На його думку, вивіз сільськогосподарської продукції вичерпує ресурси ґрунту країни, збіднює його, зменшує джерела сировини, оскільки продукти споживаються за межею і не стимулюють розвитку власного виробництва. Крім того, протекціонізм, надаючи в розпорядження землеробства близькі ринки збуту, дозволяє економити величезні засоби, необхідні для здійснення дальніх перевезень.

Кері одним із перших економістів побачив в протекціонізмі засіб підвищення заробітної платні. Він стверджував, що специфіка економічного стану країни полягає в браку робочої сили. Це призводить до сильної конкуренції між підприємцями за вільні робочі руки, що підвищує рівень заробітної платні.

Насправді залежність заробітної платні і продуктивність праці виявляються опосередковано, оскільки на її рівень впливає *безліч чинників: зміна потреб працівників, інтенсивність праці, політична організованість робочого класу тощо*.

Кері виступав проти положення про неминучість залучення до обробки гірших за якістю земель. Абсолютизуючи умови США, Кері стверджував, що на практиці реальним є перехід від гірших земель до кращих, а значить, відбувається зниження ренти і підвищення доходів робітників і капіталістів, оскільки знижуються ціни на продукти харчування і сировину. Теорія Кері, незважаючи на низку ненаукових положень, відіграє прогресивну роль в розвитку США. *Його теорія широко використовувалася на практиці для обґрунтування економічної політики держави. Протекціонізм, захищаючи національний ринок від іноземної конкуренції, сприяв створенню сприятливих умов для національних виробників. Ідея «гармонії інтересів» консолідувала суспільство, згладивши наявні соціальні протиріччя, і забезпечивши тимчасову політичну стабільність, таку необхідну молодій державі*.

Розділ 4. Завершталі класичної політекономії

1. *Економічні погляди Джона Стюарта Мілля*

2. *Економічне вчення Карла Маркса*

1. Економічні погляди Джона Стюарта Мілля (1806-1873 рр.)

Джон Стюарт Мілля (1806-1873 рр.) - відомий англійський учений, якого ще називають завершувачем класичної політекономії.

Його батько Джеймс Мілля також відомий учений, найближчий друг Д. Рікардо, строго стежив за вихованням сина. Тому молодшому Міллю вже в 10 років доводилося робити огляд всесвітньої грецької і латинської літератури. Хлопчик самостійно займався вищою математикою, природознавством. У 13 років він з батьком розпочав вивчення політекономії. Батько читав лекції, син писав реферати. До 16 років Джон Мілля став автором перших робіт з політекономії, написав дві невеликі статті з теорії вартості. Він мріяв про політичну кар'єру, але батько не дозволяв йому займатися політичною діяльністю. Натомість він почав працювати у відділенні Ост-Індської компанії, яким завідував Джеймс Мілля.

Головна праця Мілля «*Основи політекономії*» була видана в 1848 році (як у Сміта п'ятикнижжя). Основні положення методології Мілля схожі з класичною школою. Але специфіка поглядів виявилася у такому: учений протиставив законам виробництва закони розподілу. Перші він вважав об'єктивними і постійними, а останні - залежними від законів і звичаїв суспільства, що є результатом людських рішень, тобто суб'єктивні. У цьому випадку Мілля упустив те, що розподіл пов'язаний з виробництвом цінами (ціновими процесами). У цьому виявляється нерозуміння того, що виробництво і розподіл не становлять відособлених сфер економіки, а залежать одна від одної.

Теорія реформ

На основі положення про закони розподілу Мілля розробляє власні рекомендації соціального реформування суспільства.

Мілля був першим із представників класичної школи, хто ви-словлювався про реформування капіталізму. Але при всій своїй доброзичливості до соціалізму, він не вважав, що соціальна несправедливість пов'язана з приватною власністю.

Мілля розумів, що існують в ринковій економіці сфери «безсилля ринку». На думку ученого, для того, щоб поліпшити ринок без ліквідації приватної власності, потрібно затвердити порядок, за якого «ніхто не бідний, ніхто не прагне стати багатше і немає причин побоюватися бути відкинутим через зусилля інших проштовхнутися вперед». Функцію згладжування недоліків ринку повинна виконувати держава. Саме держава повинна створювати соціальну інфраструктуру, розвивати науку, не забороняти діяльність профспілок і таким чином коректувати ринкову економіку, усувати її недоліки.

Заслуга Джона Мілля полягає у тому, що він відновив політекономію з урахуванням збільшеного рівня знань і передових ідей сучасності, також вніс нові ідеї про роль держави в економіці і про недоречність ринкових відносин у таких сферах як наука, освіта, охорона здоров'я тощо.

2. Економічне вчення К. Маркса

Карл Маркс (1818-1883 рр.) - один із трьох найбільших учених всіх часів і народів, завершувач класичної політичної економії. Немає єдиної думки у наукового співтовариства з приводу того, кого вважати завершувачем політекономії - Мілля чи Маркса.

Карл Маркс народився в німецькому місті Трірі. Він був другим із дев'яти дітей адвоката Генріха Маркса, вихідця з сім'ї рабинів, який перейшов в 1816 р. з іудейства в протестантизм.

У 1830-1835 рр. вчився на відділенні права Боннського університету. З 1836 по 1841 р. вивчав право, філософію, загальну історію та історію мистецтв у Берлінському університеті. Після закінчення університету (1841) Карл отримав ступінь доктора на філософському факультеті Йенського університету. У 1842 році після завершення навчання переїхав до Бонна, де працював співробітником, а потім редактором «Рейнської газети». Після закриття газети декілька років перебував у Франції, де він глибоко вивчав політекономію, філософію, соціологію. До Німеччини він повернувся 1848 року, у Кельні він знову працює редактором «Нової рейнської газети». У своїй газеті він публікує роботу «Наймана праця і капітал», після цього його висилають із Німеччини. Після короткочасного перебування в Парижі Карл Маркс на все подальше життя (1850-1883 рр.) знаходить притулок у Лондоні. Саме тут він пише свою головну працю «Капітал». Перший том вийшов в 1867 р., наступні два томи після смерті Маркса опублікував його друг Енгельс в 1885 і 1894 рр. Четвертий том був виданий вже після смерті Енгельса в 1905 р. К. Каутським.

Марксизм розглядають як своєрідний варіант класичної політекономії. Ця теорія захищає інтереси робочого класу і всіх трудящих.

Виникнення марксизму було об'єктивно обумовлене такими історичними причинами:

- промисловим переворотом в Англії та в інших країнах Західної Європи;
- становленням фабричної системи виробництва, яка спричинила небувале зростання продуктивних сил і продемонструвала прогресивну роль капіталізму в порівнянні з феодалізмом.

Проте соціальні наслідки промислового перевороту були невтішними:

- великі промислові підприємства витісняли з ринку дрібних виробників, які розорювалися і служили резервною робочою силою для капіталістичного виробництва;

- селяни виганяли із земельних наділів і поповнювали ряди безробітних, що призводило до зубожіння основної маси населення;

- капіталісти прагнули максимально експлуатувати найманих робітників, стрімко зростало безробіття.

У цих умовах марксистська теорія завойовує популярність в багатьох країнах. Марксистська теорія виражає інтереси насамперед робочого класу (пролетаріату).

Методологія Маркса

Як учений Маркс методологічно спирався на три наукові джерела:

- англійська політекономія А.Сміта і Д.Рікардо (у них він позичив концепцію трудової теорії вартості, положення закону тенденції норми в прибутку до пониження, теорію продуктивної і непродуктивної праці);

- німецька класична філософія Гегеля-Фейєрбаха (ідеї діалектики і матеріалізму);

- французький утопічний соціалізм (у них «взяті» поняття класової боротьби, елементи соціального устрою суспільства тощо).

Теорія класів

На думку Маркса, зубожіння пролетаріату (робітників) і наростаюча суперечність між двома класами призведе до революційної боротьби. У результаті пролетарської революції не стане ні класів, ні капіталізму. На місце старого буржуазного суспільства прийде асоціація трудящих, у якій, за словами Маркса, «вільний розвиток кожного є умовою розвитку всіх».

Теорія капіталу

У визначенні суті капіталу Маркс порівнює його із «засобом експлуатації робітника і встановлення влади над робочою силою». Він відзначає, що «... приєднуючи до мертвої наочності живу робочу силу, капіталіст перетворює вартість на капітал, тобто вартість, яка самозростає. Тільки той робітник продуктивний, який виробляє для капіталіста додаткову вартість або служить самозростанню вартості (капіталу).

Капітал у Маркса поділяється на постійний і змінний. Маркс вводить нове наукове поняття «органічна будова капіталу», яка визначається як відношення постійного капіталу до змінного. За допомогою цього поняття Маркс переходить до характеристики норми експлуатації або, іншими словами, норми додаткової вартості, що визначається як відношення маси додаткової вартості до змінного капіталу, вираженого у відсотках.

Відмінність постійного і змінного капіталу у тому, що перший втілюється в машинах й устаткуванні, або в сировинному матеріалі, і додаткової вартості не створює. Тому і називається постійним (C). А змінний капітал (V) витрачається на придбання (купівлю) робочої сили і приносить капіталісту додаткову вартість. Їх співвідношення називається органічною будовою капіталу (C/V).

Накопичення капіталу - це, за Марксом, результат збільшення в конкурентній боротьбі розмірів фірм і компаній, тобто концентрація і централізація капіталу, яка супроводжується одночасно зростанням абсолютної величини безробіття. Таку природу накопичення капіталу Маркс називає «абсолютним загальним законом капіталістичного накопичення».

Теорія вартості

Услід за Рікардо Маркс стверджував, що вартість товару визначається витратами праці. Але очевидно, що однорідний товар виробляється різними виробниками (це значить, що у кожного з них індивідуальні витрати праці). Маркс уточнює, що вартість визначається не індивідуальними витратами праці, а суспільно необхідними. Природною мірою праці є робочий час. Розглядаючи категорію вартості товару, Маркс вводить поняття суспільно необхідного робочого часу. Під ним розуміє витрати часу на виробництво товару за середнього рівня уміння й інтенсивності в середніх умовах виробництва на певному етапі суспільного розвитку. Суспільно необхідні витрати робочого часу витрачаються на виробництво більшості товарів певного виду. Тому на ринку вартість товару визначається не індивідуальними витратами праці, а суспільно необхідними. Цю закономірність він назвав законом вартості. Ціна товару і вартість - різні поняття. Ціна формується на ринку під впливом попиту і пропозиції, а вартість створюється в процесі виробництва. Ціна товару під впливом попиту і пропозиції може знижуватися або підвищуватися відповідно до вартості цього товару.

Теорія продуктивної та непродуктивної праці Під продуктивною працею Маркс розумів працю робітників, зайнятих у сфері матеріального виробництва, які створюють додаткову вартість для капіталіста. Якщо робітник не приносить йому додаткової вартості, його праця є непродуктивною.

Теорія відтворення

К. Маркс висуває теорію циклічності капіталістичного розвитку, причиною якого є антагоністичні суперечності, властиві капіталістичному устрою. *Маркс відзначив фатальний характер виробництва капіталізму - не для споживання, а заради прибутку.*

Циклічність виробництва пов'язана насамперед з економічними кризами. Маркс виявляє одну із основних причин циклічного розвитку економіки. На його думку, капіталіст в гонитві за прибутком прагне розширити виробництво своїх товарів, що призводить до збільшення їх пропозиції на

ринку, але це не означає, що і споживання цих товарів автоматично збільшуватиметься. Адже реальна заробітна платня його робітників, втілена в засобах існування, не збільшується так само швидко, як вироблення цієї продукції. Таким чином, порушується рівновага на ринку між попитом (споживанням) і пропозицією (виробництвом), що і призводить до перевиробництва товарів на ринку. «Кінцевою причиною всіх справжніх криз завжди залишається бідність і обмеженість споживання мас, що протидіє прагненню капіталістичного виробництва розвивати продуктивні сили, таким чином, якби межею їх розвитку була лише абсолютна споживацька здатність суспільства».

Розділ 5. Економічні погляди опонентів класиків

1. Дрібнобуржуазна економічна думка (економічний романтизм)

2. Представники утопічного соціалізму

3. Німецька історична школа

Класична школа тривалий час утримувала провідні позиції в економічній науці, але це не виключало можливості існування інших ідей і поглядів.

Початок XIX століття був не тільки періодом подальшого розвитку класичної політекономії, але ще й епохою становлення нових течій і напрямів в економічній думці. Крім того, промисловий переворот, що охопив у першій половині XIX століття багато країн Західної Європи, зумовив зародження різноманітної критики основоположних постулатів представників класичної політекономії. Цю критику правомірно співвіднести з такими трьома альтернативними класичній школі напрямами економічної думки, як:

- економічний романтизм (дрібнобуржуазна політекономія);
- утопічний соціалізм;
- німецька історична школа.

1. Дрібнобуржуазна економічна думка (економічний романтизм)

Жан-Шарль-Леонард Сімонд де Сімонді (1773-1842) - видатний представник цього напрямку економічної науки, французький економіст й історик швейцарського походження. Його основна праця «Нові основи політекономії» (1819 р.).

Він був першим, хто піддав критиці економічну систему капіталізму, виступав проти окремих положень класиків. Його критика тяжіє до здійснення реформ, які б забезпечили «затримку» розвитку капіталізму на стадії дрібнотоварного виробництва, оскільки на цій стадії відсутня експлуатація найманої праці.

Новизна і своєрідність ученого зводиться до таких положень:

- учений звертається, на відміну від класиків, до влади держави з метою «... зростання загальної розкоші й достатку, а не дотримання інтересів окремих осіб»;

- Сімонді критикує класиків за застосування в своїх дослідженнях методу наукової абстракції. Він дорікає послідовникам Сміта за те, що ті кинулися в абстракції, забуваючи про людину, у результаті цього політекономія здається відірваною від будь-якої практики;

- він заперечує знамениту концепцію Сміта про «економічну людину». На його думку, класики помилково вважають, що «інтерес кожного створює загальний інтерес». Насправді, за Сімонді: «Благополуччя промисловця будується на розоренні його побратима»;

- дослідник виступає проти об'єктивної необхідності науково-технічного прогресу (НТП) на благо всього суспільства. Він стверджує: «Хоча винахід машин, що збільшують сили людини, і є благодіянням, однак

несправедливим розподілом прибутку, що доставляється ними, перетворює машини на кнут для бідняків»;

- Сісмонді обґрунтовує використання в економічному аналізі не тільки каузального (причинного) методу, але і функціонального. Він переконаний, що в політекономії все пов'язано, все укладено в коло. Причина може стати наслідком і навпаки;

- крім того, на думку ученого, в економічному аналізі так само необхідно враховувати не тільки вплив економічних чинників, але і неекономічних: релігія, виховання, відчуття, честь, патріотизм тощо сприяють досягненню людьми мети в господарській діяльності.

П'єр Жозеф Прудон (1809-1865) - французький економіст і соціолог. Народився 15 січня у 1809 р. в передмісті міста Безансон на сході Франції. Його батько селянського походження працював на пивоварному заводі. З дитинства П'єру Прудону доводилося допомагати батькам. З 12 років він навчається в без-ансонському коледжі, при цьому був вимушений підробляти. Не маючи грошей на навчальну літературу, П'єр постійно відвідує міську бібліотеку, яка стала для нього джерелом самоосвіти. Матеріальні труднощі вимусили Прудона кинути навчання в коледжі й влаштуватися на роботу в друкарню.

У 1838 р. Безансонська академія присуджує йому трирічну стипендію як малозабезпеченому вченому-початківцю і Прудон переїжджає до Парижа. Там він вивчає твори Ж.-Б. Сея, С. Сісмонді, Т. Мальтуса, К. Сен-Сімона, Ш. Фур'є та ін. У 1840 р. з'являється друком один із кращих його творів «Що таке власність?», у якому міститься його знаменита фраза «власність - це крадіжка». У 1846 р. Прудон видає черговий великий твір «Система економічних суперечностей, або Філософія убогості», а в липні 1847 р. К. Маркс опублікував у відповідь твір «Убогість філософії».

Прудон у визначенні предмета вивчення політекономії прагнув якомога найдалі дистанціюватися від класиків. На його думку, предметом вивчення політекономії не може бути сфера виробництва, оскільки у такому разі залишаються без уваги проблеми організації обміну і споживання, які і є предметом вивчення цієї науки.

Спільними позиціями в творчості П. Прудона і С. Сісмонді були такі положення:

- заперечення в економіці вільної конкуренції, при цьому Прудон уточнює: «йдеться ... не про знищення конкуренції, що так само неможливо, як знищення свободи; вся справа в тому, щоб знайти рівновагу, і я б охоче сказав навіть: регулювання конкуренції»;

- висування в процесі аналізу господарського життя на перший план не економічних показників і чинників, а категорій добра, моралі, етики соціальної справедливості, які лежать в основі таких вищих благ людства, як рівність і свобода;

- невизнання основним методом економічного аналізу методу наукової абстракції, який, на думку Прудона, окрім причин і наслідків нічого не пояснює.

Історичне значення економічного романтизму Цей напрям економічної думки постмануфактурного періоду є якісно новим етапом в історії політекономії. Для обґрунтування вищесказаного можна навести такі аргументи:

- Сісмонді і Прудон змогли обґрунтувати численні докази про неспроможність смітівських концепцій про «економічну людину» і «невидиму руку» в умовах економічного лібералізму;

- їм належать аргументовані судження, які спростовують «закон Сея», заперечуючи який, вони з'ясували виникнення економічних криз тієї епохи і охарактеризували його не як випадкове явище, а як іманентну властивість ринкового господарства;

- економісти-романтики протиставили «класичній школі» концепцію соціально-економічних реформ, окремі положення яких не втратили своєї актуальності.

За словами відомих істориків економічної думки Ш. Жіда і Ш. Ріста, «Сісмонді був першим проповідником принципу державного втручання» і завдяки ньому «стає доречною соціальна політика». Вони переконані також у тому, що, закликаючи до державного втручання, родоначальник економічного романтизму дав підставу К. Марксу черпнути у нього ідею «про концентрацію майна у невеликій кількості власників і про збільшувану пролетаризацію робочих мас».

Такі відомі політекономисти, як В.І. Відяпіна і Г.П. Журавльова розглядають С. Сісмонді як критика «ринкового економічного механізму» своєї епохи, як вченого, який «вважав, що політична економія покликана бути наукою про вдосконалення соціального механізму заради щастя людини».

У пропонованих реформах С. Сісмонді і П. Прудона домінує ідея про доцільність пошуку «середнього (не капіталістичного і не соціалістичного) шляху, на якому, виправляючи зловживання свободи, не пожертвували б своїми принципами, про неприйняття всіх форм авторитарного соціалізму заради індивідуальної свободи як двигуна економічної діяльності».

2. Представники утопічного соціалізму

Виникнення утопічного соціалізму

У пізнє Серенівччя (XVI-XVII ст.) в економічній думці західної Європи відбуваються значні зміни, спричинені глибоким процесом розвитку мануфактурного виробництва. Великі географічні відкриття, пограбування колоній прискорили процес нагромадження капіталу. У цей період виникають соціальні утопії. Одним із основоположників утопічного соціалізму був Томас Мор (1478-1532 рр.) - видатний мислитель-гуманіст, політичний діяч Англії, страчений за опозицію абсолютизму (відмовився скласти присягу королю як главі церкви). Син багатого судді і сам юрист за освітою, Мор обіймав високі державні посади, незважаючи на це, він співчував лиху народних мас. У 1516 році ним було опубліковано знамениту книжку «Утопія», яка поклала початок утопічному соціалізму і дала йому назву. Мор піддав різкій критиці в Англії соціальні порядки, методи первісного нагромадження капіталу. Першопричину виникнення убогості він вбачав у приватній власності, виступив її противником. Мор був першим критиком капіталізму. Погляди Мора не мали особливої наукової цінності. Це були лише мрії. До числа ранніх представників утопічного соціалізму належить італійський мислитель Томмазо Кампанелла (1568-1639 рр.), який вийшов із середовища бідного селянства. Він відомий як активний учасник боротьби за звільнення Південної Італії від гніту іспанської монархії. Опинившись у руках ворогів, Кампанелла 27 років провів у казематах. Там він написав свій знаменитий твір «Місто Сонця» (1623 р.), в якому піддав різкій критиці соціальний устрій Італії того часу. У ньому Кампанелла висунув проект ідеальної утопічної держави - місто Сонця, основу якого складала спільність майна. Відображаючи традиції економічної думки Серенівччя, він орієнтувався на господарство натурального типу. Суспільство майбутнього видавалося йому сукупністю сільськогосподарських громад, в яких до робіт залучаються всі громадяни. Кампанелла визнавав індивідуальність житла і сім'ї, спільність праці, відкидав тезу про те, що після скасування власності ніхто не працюватиме. Споживання в місті Сонця, вважав він, буде громадським за умови достатку матеріальних благ, зникнуть злидні. Відносини між людьми повинні ґрунтуватися на принципах дружби, товариської співпраці і взаєморозуміння. Проте ні Т. Мор, ні Т. Кампанелла не знали реальних шляхів до нового

суспільства. Вони обмежилися описом утопічної держави з незвичайними порядками, в чому виявилася історична обмеженість їх економічних проєктів. Суть утопічних концепцій ранніх соціалістів-утопістів полягала в тяжінні до примітивного ідеалу суспільного устрою на принципах рівності потреб та рівності здібностей. Однак у першій половині ХІХ ст. під впливом праць представників класичної політекономії доктрини соціалістів-утопістів зазнали істотних якісних змін. Для утопічного соціалізму цей період, пов'язаний із завершенням промислового перевороту, знаменний осмисленням нових економічних реалій, які знайшли своє відображення в розробках лідерів цієї школи Р. Оуена в Англії, А. Сен-Сімона і Ш. Фур'є у Франції. Саме ці автори та їхні послідовники стали пов'язувати свої ідеї зі сформованими до початку ХІХ ст. панівними тоді принципами класичної школи політекономії. Вони, як і класики, схиляються до подальшого прискорення наукових відкриттів і технічних винаходів, будь-якого можливого зростання продуктивності.

Класики вважали капіталізм вічним і природним устроєм. На противагу їм, соціалісти-утопісти піддали критиці капіталізм, указуючи на бідність і убогість трудящих мас. Вони вважали, що на зміну капіталізму прийде такий громадський порядок, який принесе щастя всім членам суспільства. Ідеальний суспільний устрій вони іменували по-різному: так, А. Сен-Сімон називав його інду-стріалізмом, Ш. Фур'є - гармонією, Р. Оуен - комунізмом. Своїм завданням вони вважали розвиток свідомості, пропаганду своїх ідей, втілення їх у життя шляхом створення комуни, «фаластера», або «базарів справедливого обміну». *Утопічний соціалізм виявляв протилежність класових інтересів, але відкидав політичну боротьбу і революцію, сподіваючись на перетворення суспільного устрою мирним, еволюційним, компромісним шляхом.*

Клод Анрі де Ребруа Сен-Сімон (1760-1825 рр.) - французький соціаліст-утопіст, який через свої переконання відмовився від графського титулу і дворянського звання, є одним із авторів цього напрямку економічної думки. Йому належать такі відомі твори, як «Листи Женевського мешканця до сучасників» (1803 р.), «Про промислову систему» (1821 р.), «Катехізіс промисловців» (1823-1824 рр.) та ін.

У своїх судженнях перехід від феодалізму до індустріальної соціально справедливої системи неминучий у силу прийдешніх змін і таких зростаючих чинників, як наука, розум і передові ідеї.

На його думку, у новому суспільстві зникнуть антагоністичні (протилежні) класи і уряд знайде замість політичних економічні функції.

Проте слід зазначити, що на відміну від всіх інших представників утопічного соціалізму, він був єдиним, хто не заперечував існування в новому суспільстві приватної власності. Сен-Сімон вважав, що «саме цей інститут є основою суспільного устрою» і необхідним є «закон, що встановлює власність, і регулює користування нею».

Важливу роль у суспільстві він відводить «промисловцям», завдяки яким «величезна більшість нації» стане жити «у більш щасливих умовах». Промисловцями він називає три великі класи: 1) землеробів (селян); 2) робітників та інженерів, учених; 3) торговців. Саме вони виробляють всі багатства. До непромислового класу належать дворяни (землевласники), фінансисти (банкіри).

У справі розбудови нового суспільства Сен-Сімон усіма способами захищав близькість інтересів королівської влади і промисловців. Королівська влада повинна об'єднатися з промисловцями в боротьбі з пережитками феодалізму. Сен-Сімон відкидав насильницький перехід до нового суспільства і вважав, що освіченість, свідомість людей буде сприяти розбудові нового суспільства.

Роберт Оуен (1771-1858) - англійський соціаліст-утопіст, автор робіт, які містять проекти соціалістичних перетворень. З поміж них такі твори, як: «Про утворення людського характеру» (1813-1814 рр.), «Доповідь графству Нью-Ланарк» (1820 р.), «Книга про новий моральний світ» (1836-1844 рр.) та ін.

Його трактування економічної категорії «вартість» наближається до класичного трактування Д. Рікардо. Він беззастережно прийняв трудову теорію вартості, але не допускав положення про те, що цінність товару охоплює ще й прибуток. Саме несправедливість її виникнення, на його думку, є причиною знедоленості робочих й економічних криз.

Р. Оуен, будучи тривалий час крупним фабрикантом, передбачив багато соціальних заходів в умовах фабрично-заводської організації суспільного виробництва. Так, для своїх робітників в Нью-Ланарку ще в ХІХ столітті ним були побудовані спеціальні упорядковані житла, їдальня, торгова лавка, ошадна каса, дитячий садок і ясла тощо. А встановленим порядком праці Р.Оуен на півстоліття випередив фабричне трудове законодавство:

- скоротивши робочий день для дорослих з 17 до 10 годин;

- відмовившись від дитячої праці (дітей віком менше 10 років) і створивши школи, які вперше були світськими;

- знищив штрафи на виробництві, які раніше були буденним явищем.

У своїх творах Р. Оуен намагається обґрунтувати концепцію «розумного устрою суспільства». Під час переходу до нового суспільства, на думку ученого, необхідно за допомогою «розумних законів» виправити стару систему без якого-небудь насильства. Панування приватної власності, вважав учений, є головною причиною незліченної кількості «несправедливостей, злочинів і бід», випробовуваних людиною, а машини, які могли б бути «найбільшим благодіянням», стають її «найбільшим прокляттям». Заміна «несправедливого суспільного устрою буде здійснюватися «поступово, мирно і мудро» за умови реалізації «наукових начал». Оуен пропонував скупити приватну землю за «її ринковою ціною у тих, хто бажає продати її, перетворивши тим самим у майбутньому на суспільну власність. Вона буде джерелом державних доходів». На цих землях учений пропонує створити селища з населенням від 500-3000 осіб. Усі ці заходи має проводити розумний уряд і забезпечувати для суспільства розумні умови, якими, за словами Оуена, будуть 26 законів - так звана розумна конституція:

- широке застосування машин для заміни ручної праці, включаючи домашнє господарство;

- перетворення праці на єдине мірило цінності;

- забезпечення достатку багатства людства завдяки заміні металевих грошей «бонами праці»;

- використання різних засобів для освіти населення, особливо друку;

- ліквідація «даремної приватної власності», а відповідно і прибутків завдяки контактам виробників без посередників і т.д.

Шарль Фур'є (1772-1832) - французький соціаліст-утопіст, що запропонував не менш оригінальну модель «справедливого» соціального устрою суспільства, ніж його сучасники Р. Оуен і К.Сен-Сімон. Найзначнішими публікаціями цього ученого є «Теорія чотирьох рухів і загальних доль» (1808), «Новий господарський і соціетарний світ» (1829) та ін. Виходець з купецької сім'ї, торговий агент за професією і самоучка в різних галузях науки, Ш. Фур'є у своїх працях гнівно критикує класичну політекономію, що вихваляється її представниками економіку вільної конкуренції. Він пропонує покінчити з порочною експлуататорською системою так званого цивілізованого суспільства і перейти за допомогою реформ до нового «соціетарного світу» до так званих «фаластерів». У цих асоціативних утвореннях, на думку Фур'є, не буде місця найманій праці, оскільки власність набуває загального характеру, а робітник, ставши

акціонером, зможе брати участь у прибутках і бути обраним на керівні посади в структурі відповідної фаланги. Ш. Фур'є у своїх творах звинувачує класиків за перетворення політекономії в науку, яка «говорить тільки гаманцю...». Ш. Фур'є доходить висновку, що економіка вільної конкуренції не виправдано розширює армію торговців, представників паразитуючого класу, і може перетворитися на жахливу силу, бо вона ухиляється від втручання уряду. Свою програму реформ він висловлює на основі зіставлення недоліків «ладу цивілізації» і достоїнств «ладу узгодженості». До недоліків «ладу цивілізації» він відносить соціальний хаос, пограбування бідняків і збагачення імущих, невизначеність зростання народонаселення, індустріалізм, що підсилює убогість бідняків. Достоїнствами «ладу узгодженості», перехід до якого зайняв би 30 років, стануть :

- всесвітня гармонія;
- встановлення по всьому світу однієї мови, грошей, заходів

і т. д.;

- незмінно вищі урожаї;
- звільнення негрів і рабів;
- досягнення високих культурних вдач;
- можливість збільшити дохід від розумного господарювання. Утопічний соціалізм - течія, яка зародилася на початку ХІХ

століття і призначалася для боротьби з експлуатацією в суспільстві. Утопічний соціалізм відображав майбутнє суспільство як суспільство достатку, забезпечуючи задоволення людських потреб і розквіт особи. Для цієї течії характерне використання гіпотетичного методу «що було б, якщо...».

Проте, цей напрям економічної науки має все-таки досить значимі елементи з погляду передбачень, що збулися, соціального й економічного характеру. Це видається особливо актуальним з урахуванням нинішніх реалій сучасного суспільства, що вимагають вироблення соціально орієнтованих концепцій розвитку економіки країни.

3. Німецька історична школа

Загальна характеристика німецької історичної школи.

Поряд із дрібнобуржуазною економічною думкою й утопічним соціалізмом до критичних напрямів класичної політекономії відносять історичну школу Німеччини.

Представники цієї течії звернули увагу на надмірну абстрактність і необґрунтований універсалізм класичної школи, що претендувала на розкриття єдиних і загальних для всіх часів і народів «природних» законів, які керують господарськими процесами. При такому підході зовсім не враховуються особливості історичного розвитку окремих країн, їх національно-культурні традиції, конкретні умови, у яких формуються господарські інститути й способи їх функціонування.

На противагу індивідуалізму класичної школи представники історичної школи висували поняття нації як єдиного господарюючого організму, економічні дії якого підпорядковуються не егоїстичним інтересам, а колективним завданням і цілям. Ці цілі й завдання в різних націй різні, а тому вивести єдині принципи й закони, застосовувані однаковою мірою до всіх, не видається можливим.

Подібні погляди були властиві представникам тих країн, які відстали у своєму економічному розвитку й не могли конкурувати з більш розвиненими державами. Сприятливим ґрунтом для поширення такого роду ідей виявилася Німеччина, яка в І половині ХІХ століття була країною політично роздробленою й економічно слаборозвиненою, обплутаною мережею феодалських пережитків.

Попередниками історичної школи вважають Адама Мюллера й Фрідріха Ліста, представника прогресивних шарів національної буржуазії, який виклав свої ідеї в книзі

«Національна система політекономії» (1841 р.), де відстоює право кожної нації на специфічний характер розвитку. На його думку, кожна нація проходить у своєму розвитку ряд послідовних етапів. Різні країни перебувають на різних стадіях розвитку, а тому їх економіка не може підкорятися єдиним універсальним законам.

Відповідно до цього економічна політика держави повинна враховувати особливості тієї стадії, на якій перебуває країна, щоб щонайкраще вирішити головне завдання - сприяти розвитку продуктивних сил нації. Так, торговельні взаємини країн, що перебувають на різних стадіях економічного розвитку, розбудовуватися не можуть. Такий принцип не підходить, тому що менш розвинена країна свідомо програє, не витримуючи конкуренції з боку більш розвинених промислових країн. У цій ситуації найбільш підходящою буде протекціоністська політика, що захищає молоду вітчизняну промисловість від іноземної конкуренції.

Ліст указує на негативні наслідки протекціонізму, які послаблюють стимули вітчизняних виробників у пошуку ефективних варіантів вирішень економічних проблем. Внаслідок цього ведеться мова про «виховний протекціонізм», який підтримує вітчизняну промисловість лише доти, поки вона не зміцниться й не досягається того ж рівня, що її іноземні конкуренти. Після цього стає можливим і доцільним повернення до політики вільної конкуренції. Свої висновки Ліст намагається підкріпити описом господарської історії європейських країн. Звертання до економічної історії стає важливим аргументом в обґрунтуванні закономірностей господарського життя.

Цей підхід оформлений і розвинений в особливий напрям економічної науки, що одержав назву історичної школи. Його представники описували не тільки багатий фактичний матеріал з історії господарських форм й інститутів, але й претендували на принципово новий методологічний підхід до аналізу економічних явищ. Суть його полягала у відмові від методу наукової абстракції як способу пізнання й заміні його описом еволюції господарських процесів у різних народів. При цьому очевидно, що кожна країна неповторна у своєму розвитку й що доцільно для однієї, стає безглуздом для іншої. Тому безглуздо говорити про створення єдиної, спільної для всіх економічної теорії.

Історичну школу на етапі її виникнення представляли *Вільгельм Рошер (1817-1894)*, що написав «Нарис політичної економії з погляду історичного методу», який можна вважати маніфестом нового напрямку. *Бруно Гільдебранд (1812-1878)* з роботою «Політична економія сучасного й майбутнього», *Карл Кніс (1821-1898)*, праця «Політична економія з погляду історичного методу», що стала найбільш послідовним викладом ідей історичної школи.

Продовження й розвиток ідеї «історичного методу» одержали вже в II половині XIX століття в роботах групи німецьких економістів, що отримала назву нової або молодшої історичної школи. Найбільш помітними були серед них *Густав Шмоллер (1838-1917)*, *Карл Бюхер (1847-1930)*, *Луїо Брентано (1844-1931)*. Особливістю їх підходу було те, що історію господарства вони розглядали не як історію матеріальної культури, а як рух духовних цінностей: вдач, звичаїв, етичних установок, релігійних вистав. Шмоллер представляє народне господарство як певний «психофізичний апарат», у якому концентрується дух націй. Найбільш повним виразником цього духу є держава.

Ставлення до держави як до найважливішого інституту господарського життя, що виконує значні економічні функції - характерна риса історичної школи в обох її поколіннях. Але якщо стара історична школа пов'язувала з

державою головним чином надії на заступництво національної промисловості й захисту її від іноземної конкуренції, то *молода* школа бачила в ньому втілення *національної єдності й згоди, які необхідні для економічного процвітання й соціальної гармонії*. Держава покликана *вирішувати важливі соціальні завдання: сприяти освіті, охороні здоров'я, надавати допомогу непрацевдатним, спираючись на профспілки, кооперативи, каси взаємодопомоги*. Підвищена увага до соціальних проблем з боку деяких представників нової історичної школи дає підставу вважати їхні позиції близькими із соціалістичними ідеями.

Історична школа, безумовно, внесла важливий елемент новизни в економічні дослідження. Нею був заснований і застосований принцип історизму, що дозволило поглянути на економічний процес у динаміці, і виявити такі його риси, які не помітні в стані статички. Завдяки цьому стало очевидним, що економічне життя набагато багатше й змістовніше тих абстрактних схем, у які намагалися укласти її класики. Але не менш очевидним було те, що крізь строкатість національних особливостей та історичних обставин чітко проступають загальні закономірності, виявленням яких і займається теоретична економіка. І вона зможе це зробити ще успішніше, якщо буде досліджено більше конкретних історичних фактів. Метод логічної абстракції й історичного дослідження не виключають, а навпаки, доповнюють один одного. Їх синтез знайшов втілення у дослідженнях видатних економістів наступних поколінь і став одним із найважливіших принципів сучасного наукового аналізу.

ЧАСТИНА III. СУБ'ЄКТИВІСТСЬКИЙ НАПРЯМ В ЕКОНОМІЧНІЙ НАУЦІ

Розділ 6. Суб'єктивно-психологічний напрям в економічній теорії: маржиналізм

1. Виникнення маржиналізму і його загальна характеристика
2. Австрійська школа маржиналізму (Карл Менгер, Ойген фон Бем-Баверк, Фрідріх фон Візер)

1. Виникнення суб'єктивно-психологічного напрямку в економічній теорії

Багато економічних явищ і процесів мають кількісний характер, тобто між економічними величинами існують кількісні зв'язки: якщо змінюється одна із них, то за якимось законом змінюються й інші, пов'язані з першою. Характер цієї залежності можна відобразити функцією.

Такі міркування змусили людей уже в XIX столітті замислитися над питанням, чи не слід застосовувати математику для вивчення економічних явищ.

Першим ученим, який застосував математичні методи в економічному дослідженні, був француз Антуан Огюстен Курно (1801-1877 рр.). У своїй роботі він досліджував взаємозалежність ціни товару й попиту на нього за різних ринкових ситуацій, тобто за відповідного розміщення сил покупців і продавців.

Курно ввів у науку важливе поняття «*еластичність попиту*». Йдеться про те, що підвищуючи ціни товару, попит на нього зменшується, знижуючи ціни, попит збільшується. Цей *закон попиту* Курно записав у вигляді функції $D = f(p)$, де D - попит, p - ціна. Курно відзначив, що для різних товарів ця залежність є різною. Попит може значно змінюватися за відносно не значної зміни цін - *це випадок високої еластичності*. І навпаки, попит може *слабко* реагувати на зміну ціни - *це випадок низької еластичності*.

Курно відзначив, що низька еластичність попиту стосується деяких предметів розкоші й предметів найпершої необхідності. Наприклад, ціна скрипки або астрономічного телескопа може знизитися в 2 рази, але це незначно підвищить попит, тому що він обмежується вузьким колом аматорів, для яких ціна не головне. З іншого боку, ціна на дрова може підвищитися вдвічі, але попит скоротиться набагато *менше*, тому що люди готові урізати інші витрати, ніж жити в неопалених будинках. Функція попиту може мати різний вигляд і зображуватися різними кривими.

Курно вперше проілюстрував можливість застосування математичного аналізу в економіці на прикладі взаємозв'язку попиту й ціни товару. Курно розглядає ціни, які складаються в сфері обігу (споживання), і ніякого зв'язку з *виробництвом не мають*. Цим він проклав новий шлях у науці, його *методологія дослідження економічних проблем сприяла виникненню в економічній науці суб'єктивної школи*. Теоретики суб'єктивної школи розглядають такі питання, які не були властиві класикам:

- економічну природу потреб людини й характер їх задоволення;
- зміну ступеня задоволення потреб у міру їх насичення;
- порівняння корисності благ для однієї людини в часі й для різних людей у просторі;
- психологію споживчого вибору благ;
- ранжування (установлення порядку важливості) потреб та ін.

Аж до 70-х років XIX століття вчені, які намагалися досліджувати економічні явища на основі суб'єктивно-психологічного підходу, натрапляли на стіну нерозуміння й байдужості. Такою була доля німецького економіста Германа Генріха Госсена, який в 1854 році опублікував книгу «Розвиток

законів суспільного обміну, й правил людської діяльності, що впливають звідси». Помер він 1858 року - нікому невідомий. Через двадцять років примірник його книги був випадково знайдений англійським ученим Джевонсоном, який оголосив цього забутого німця *першовідкривачем нової економічної теорії*.

Госсен сформулював два свої знамениті закони, які в економічній теорії так і називаються - закони Госсена.

- Перший закон: величина задоволення від кожної додаткової одиниці певного блага неухильно знижується, й досягнувши насичення, досягає нуля.

- Другий закон: максимальне задоволення потреб за обмеженої кількості доступних благ досягається тоді, коли споживання кожного блага зупиняється в точці, де інтенсивність задоволення (корисність) вирівнюється й стає однаковою для всіх благ.

Закони Госсена лягли в основу всієї мікроекономічної теорії. Економісти-математики довели її до досконалості.

Виникнення маржиналізму було обумовлено також об'єктивними факторами: 70-і роки XIX століття були відзначені інтенсивним розвитком капіталізму в Західній Європі й США. Стихійний ринок видався підприємцям могутньою сліпою силою, здатною принести процвітання або руйнування. Підприємець свої розрахунки пов'язував з вибором правильного рішення для того, щоб вижити в конкурентній боротьбі. Формою зображення таких устремлінь підприємців стають теорії маржиналізму.

Загальна характеристика маржиналізму

Важливе значення в маржиналізмі мають *психологічні фактори*. Маржиналісти вважали, що спираючись на суб'єктивні оцінки суб'єктів господарювання, можна пояснити будь-які економічні процеси.

Інша методологічна особливість маржиналізму - принцип раціональної поведінки людини в економіці. Пріоритетною сферою економіки вони вважали сферу обігу або сферу споживання, а не сферу виробництва.

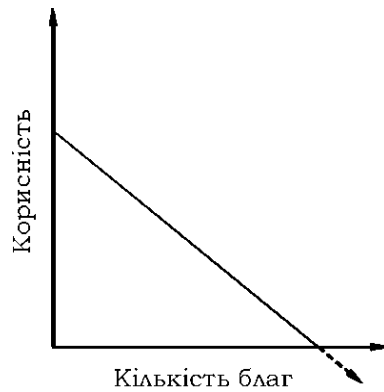
Важливе місце в маржиналізмі займає *принцип рідкості*. Це значить, що споконвічно закладалося припущення, що те або інше благо за своєю величиною є обмеженим.

2. Суб'єктивно-психологічний підхід у вивченні економічних явищ був характерний для економістів австрійської школи

Провідними представниками її були Карл Менгер (1840-1921), Фрідріх фон Візер (1851-1926), Ойген фон Бем-Баверк (1851-1914). Засновник австрійської школи - Карл Менгер (його відома праця «Основи політекономії», видана 1871 року).

Економічні погляди вченого

У своїй теорії вартості (цінності) Менгер як би «вдруге» відкрив закони Госсена. Менгер вважав, що вартість визначається не витратами праці, а суб'єктивною оцінкою останньої одиниці певного споживчого блага. На його думку, для абстрактного споживача остання одиниця блага буде становити граничну корисність цього блага. Задоволення від кожної одиниці блага визначається в міру насичення. Наприклад, людина може з'їсти перші 100 грамів полуниці з більшим апетитом, другі 100 гр. - з меншим, а десяті (1 кг полуниці) - навіть через силу. Отже, у міру насичення потреби споживач суб'єктивно оцінює корисність перших одиниць блага вище, тому що напруженість бажання висока. А тому сплачувати за них буде різну ціну. Це явище в економіці отримало назву *закону спадної граничної корисності*. За допомогою цього закону Менгер намагається пояснити парадокс Сміта про воду й алмаз (чому алмаз такий дорогий, а вода так дешева) (рис. 6.1).

Рис.6.1. Закон спадної граничної корисності

Визначаючи цінності благ, Менгер будує таблицю, що ілюструє важливі й менш важливі потреби, а також зменшувані цінності благ. Римськими цифрами зображено різні потреби. Так, I - найважливіший вид потреби (хліб), II - потреба в менш істотному продукті - одязі, тощо, V - середній вид потреби (вино). Якщо перша одиниця хліба має високу корисність, що дорівнює 10, то друга - 9, третя - 8 і т.д. Таким чином, арабські цифри ілюструють, як споживач (суб'єкт) розцінює першу, другу тощо одиниці блага, що задовольняють ту або іншу потребу (рис. 6.2).

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
9	8	7	6	5	4	3	2	1	0	
8	7	6	5	4	3	2	1	0		
7	6	5	4	3	2	1	0			
6	5	4	3	2	1	0				
5	4	3	2	1	0					
4	3	2	1	0						
3	2	1	0							
2	1	0								
1	0									
0										

Рис.6.2. Таблиця Менгера

Якщо благ є удосталь, то якою б не була їх корисність, корисність останньої одиниці буде дорівнювати нулю, тобто нульовою буде корисність будь-якої одиниці.

Але слід зазначити, що в теорії цінності австрійської школи немає відповіді на запитання, чому на ринку однакові товари коштують однаково. Відповідь була дана представником неокласичної теорії Маршаллом, який органічно з'єднав об'єктивну класичну теорію із суб'єктивістським маржиналізмом.

Розділ 7. Становлення неокласичного напрямку в економічній теорії

1. Еволюція маржинальних ідей

2. Формування неокласичної теорії (А. Маршалл, Дж. Кларк, В. Парето)

1. Еволюція маржинальних ідей

Протягом останніх тридцяти років XIX століття класичну політекономію змінила маржинальна теорія, яка спричинила в науці революцію. Перший етап маржинальної революції охоплює 70-80-і роки XIX століття, коли виникли ідеї австрійської школи маржиналізму. *Цей етап прийнято називати суб'єктивним напрямом політекономії, тому що головна ідея - теорія граничної корисності ґрунтувалася на дослідженні суб'єктивних оцінок товарів (благ) абстрактним споживачем.*

Другий етап «маржинальної революції» припадає на 90-і роки XIX століття. На цьому етапі маржиналісти так званої «другої хвилі» відмовляються від психологізму й суб'єктивізму. За словами відомого вченого Шумпетера, метою чистої економіки завжди залишалося пояснення економічного життя на основі об'єктивних фактів (умов). Саме тому *цих учених стали розцінювати як наслідувачів класичної політекономії й називати неокласиками.*

Загальна характеристика неокласичної теорії

1. Неокласики обґрунтували необхідність вивчення обох сфер економіки: виробництва й споживання, не виділяючи жодну з них і не протиставляючи одну одній. Вони об'єднали обидві сфери в об'єкт цілісного системного аналізу, з'єднавши при цьому теорію вартості класиків і теорію корисності суб'єктивістів.

2. Представники неокласичної теорії застосовують у дослідженнях поряд з методом математичного моделювання функціональний метод.

3. Неокласики так само, як і класики, пріоритетним принципом вважали економічний лібералізм і дотримувалися чистої економічної теорії без суб'єктивізму, психологізму й інших неекономічних факторів.

4. Однак неокласики звузили предмет вивчення політекономії, виключивши з нього проблематику соціального й макро-економічного спрямування.

5. Найбільший внесок у формування неокласичної політекономії зробили А. Маршалл, Дж. Кларк, В. Парето.

2. Формування неокласичної теорії (А. Маршалл, Дж. Кларк, В. Парето)

А. Маршалл - англійський учений, основоположник мікроекономіки, лідер Кембриджської школи маржиналізму. Закінчив Кембриджський університет, де вивчав математику. Тут же з 1863 по 1908 рр. викладав політекономію. З 1902 р. по-новому викладав політекономію, називався курс «Economics». Головна робота Маршалла - шестикнижка «Принципи економічної науки» (1890 р.), яка постійно перероблялася автором, у восьми, опублікованих за його життя, виданнях. У цій роботі Маршалл велику увагу приділив проблемі оптимального обсягу виробництва, за якого прибуток досягає максимуму.

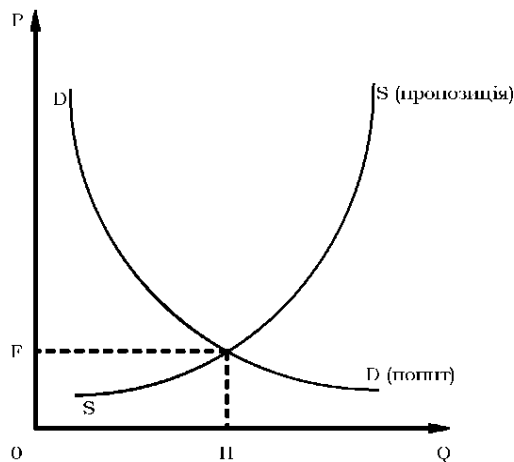
Теорія ціни

Теорія ціни становить симбіоз (злиття різнорідного) витрат виробництва, граничної корисності, попиту та пропозиції. Маршалл увів поняття «ціна попиту» і «ціна пропозиції».

«Ціна попиту» - визначається корисністю, при цьому саму корисність він розглядає як максимальну ціну, яку покупець готовий сплатити за товар. Маршалл пов'язує категорію граничної корисності тільки з функцією попиту, а попит залежить від зміни цін. При зниженні цін попит зростає, а при збільшенні - попит спадає. Розглядаючи проблему попиту, він уводить поняття «еластичність попиту». Попит на товар є еластичним, якщо він змінюється більшою мірою, ніж ціна цього товару. І навпаки, попит буде нееластичним, якщо він змінюється меншою мірою, ніж ціна цього товару.

В аналізі «ціна пропозиції» Маршалл вважає, що «ціна пропозиції» визначається витратами. Але, на відміну від класиків, витрати у Маршалла визначаються не витратами (як об'єктивна вартість виробництва), а суб'єктивними жертвами (турботами) робітника й капіталіста. Жертвою з боку капіталіста (підприємця) або роботодавця є очікування, ризик або задоволення, відстрочені від особистого споживання капіталу. «Ціна пропозиції» повинна забезпечити компенсацію всіх негативних відчуттів: заробітна плата - компенсація за утому, позиковий відсоток - компенсація за

очікування, підприємницький дохід - плата за ризик. За такого підходу, хоча крива цін пропозиції зростає й визначається збільшенням витрат, останні становлять суб'єктивні переживання виробників (рис. 7.1.).

Рис.7.1. Ринковий «хрест» Маршалла

Проаналізувавши «ціну попиту» і «ціну пропозиції», Маршалл підходить до визначення ціни рівноваги, що становить точку перетину кривих попиту й пропозиції.

Отже, у рамках свого аналізу Маршалл знімає питання про те, що є остаточною підставою цін - корисність або витрати. Обидва фактори однаковою мірою важливі й суперечка з приводу цього аналогічна, за словами Маршалла, суперечці про те, яке лезо ножиць - верхнє або нижнє - розріже шматок паперу.

Але якщо вводити в аналіз ціни рівноваги фактор часу, а Маршалл був першим, хто це зробив, то вплив попиту та пропозиції на ціну рівноваги буде неоднаковим.

У короткостроковому періоді на ціни вирішальний вплив здійснює зміна попиту, тому що виробництву для пристосування до збільшеного попиту потрібен час. Дефіцит товару, що виникає на певний час, дозволяє виробникам підвищити ціну й одержувати додатковий дохід (Маршалл називає його квазі-рентою). У довгостроковому періоді на ціни здійснює великий вплив зміна пропозиції (відбувається збільшення продукції), попит насичується й ціни знижуються.

Становлення маржиналізму пов'язане також із розробками математичної школи, яка представлена такими вченими, як А. Вальрас і В. Парето. Математичний метод використовується для дослідження економічних явищ із позиції маржиналізму.

Леон Маті Еспрі Вальрас (1834-1910) є одним із найбільш впливових західних економістів, представником «чистої економічної теорії», праці якого заклали основи багатьох напрямів сучасної економічної теорії.

Вальрас народився у Франції. У 50-і роки під впливом батька - відомого економіста - він починає вивчати економічну теорію. Причиною відбиття зацікавлень політичною економією, за допомогою засобів математики стала базове математична освіта Вальраса.

В 1870 р. він прийняв пропозицію зі Швейцарії для роботи на кафедрі політичної економії Лозаннського університету. Через кілька років (у 1874 р.) була опублікована основна праця Л. Валь-раса «Елементи чистої політичної економії», яка дозволяє віднести його до числа маржиналістів першої хвилі. Він уперше спробував застосувати математичну модель для виявлення проблем існування рівноваги економічної системи й надання цій системі стабільності. Але на відміну від моделей ринкової рівноваги О. Курно, У. Джевонсона, А. Маршалла й інших, модель Валь-раса характеризує не частка, а загальна економічна рівновага симетричних ринків. *Тому Вальраса*

вважають по праву основоположником сучасного макроекономічного моделювання. Крім того, він є основоположником лозаннської школи маржиналізму.

Модель макроекономічної рівноваги

Розроблена Л. Вальрасом модель загальної економічної рівноваги відображає взаємозв'язок ринків готової продукції й ринків факторів виробництва в умовах ринкового механізму господарювання із досконалою конкуренцією, що призводить до єдиної рівноваги цих ринків. Вона дозволяє зрозуміти, що визначення цін на вироблені для ринку продукти й цін на фактори виробництва може бути тільки одночасним, а не почерговим у тому або іншому порядку. Часткова рівновага на певних ринках не гарантує загальної рівноваги для всієї економіки. Незважаючи на те, що така модель є спрощеною, вона дає уявлення, як взаємодіють різні ринки й досягається загальна рівновага в цілому.

Й. Шумпетер так відгукнувся про книгу Вальраса: «Жоден економіст не може вважати свій твір завершеним, поки він не прочитав його до кінця». Він також підкреслив, що «Вальрасу ми зобов'язані концепцією економічної системи й теоретичним апаратом, яким уперше в історії нашої економіки ефективно охоплена чиста логіка взаємозв'язків кількісних економічних показників».

Вільфредо Парето (1848-1923) - виданий італійський представник неокласичної теорії, продовжувач традицій лозаннської школи маржиналізму, учень Вальраса. Цього вченого поряд з економікою цікавили також політика й соціологія, що відбилася й у розмаїтті його публікацій. Основними працями В. Парето прийнято вважати двотомний «Курс політекономії» (1898), «Навчання політекономії» (1906) і «Трактат про загальну соціологію» (1916).

В. Парето, як і Вальрас, займався проблемами загальної економічної рівноваги. Разом з тим якісно нові принципи вивчення передумов і факторів рівноваги в економіці дозволяють вважати В. Парето маржиналістом «другої хвилі» і, відповідно, представником неокласики. В. Парето подолав суб'єктивізм, властивий Вальрасу, що дозволило йому відмовитися від корисності як єдиної причини обміну. Він перейшов до характеристики економічної системи в цілому: попит (споживання) і пропозиція (виробництво) розглядаються як елементи рівноваги в економіці. Парето заперечує суспільну нерівність, обумовлену нібито проблемою розподілу доходів. Найбільш надійний засіб поліпшення становища бідних класів - зробити так, щоб багатство зростало швидше за населення. Крім того, за його переконанням, хоча

«історія науки зводиться до історії помилок компетентних людей», тим не менш «саме конкретне явище завжди вирішує, чи варта теорія бути прийнятою або відкинутою, і не може бути іншого критерію істинності теорії, крім її більш або менш повного узгодження з конкретними явищами».

Критерій досягнення рівноваги

Якщо критерієм у моделі загальної економічної рівноваги Л. Вальраса вважалася максимізація корисності, яка вимірюванню не піддається, то в моделі Парето інший критерій, який становить оцінку вимірювання співвідношення уподобань конкретного індивіда. На його думку, якби користь, яку отримує кожен споживач, була величиною однорідною, і її можна було б порівнювати й складати, то дослідження було б простим, але не все так просто. Користь кожного індивіда є специфічною і не має сенсу говорити про сумарну користь, оскільки її просто не існує.

Криві байдужості й ранжування споживачів

Криві байдужості відбивають вибір споживача, який визначається комбінацією товарів у різних поєднаннях (сполученнях) і перевагою одних

комбінацій перед іншими. Можна простежити порядок ранжування індивідом своїх переваг, виявити «байдужість» між двома альтернативними благами, тобто такими, які забезпечують однакової рівень загального задоволення.

Парето сформулював *поняття загальної максимальної корисності*, яке зараз називають *оптимум Парето*.

Маржиналістські ідеї відображали поширення й завоювали популярність не тільки в традиційних центрах економічної науки в Західній Європі, але й на американському континенті, де визнаним лідером маржиналізму став *Джон Бейтс Кларк (1847-1938)*.

Здобувши освіту в одному з американських університетів, Кларк продовжив вивчення економічної теорії в університетах Німеччини й Швейцарії, а після повернення в США викладає в Колумбійському університеті, очолює Американську економічну асоціацію, публікує численні роботи, серед яких найбільш помітною працею є *«Розподіл багатства» (1899)*.

Проблема розподілу багатства, на думку Кларка, - одна з найбільш важливих і для економічної науки й для людей на практиці, оскільки стосується комплексу не тільки економічних, але й соціально-етичних відносин між людиною й суспільством. Розподіл регулюється природним законом, який забезпечує кожному факторові виробництва ту суму багатства, яку цей фактор створює. Доказ цієї тези Кларк проводить на основі принципів граничного аналізу, які були сформульовані ним самостійно й незалежно від робіт європейських маржиналістів.

Він був переконаний, що принцип граничної корисності має універсальний характер і дозволяє розкрити закони, спільні для всіх економічних систем. Однак корисність Кларк розуміє не як індивідуальну оцінку споживачем бажаності якого-небудь блага, а як міру його необхідності для суспільства як єдиного організму, що знаходить вираження в ринковій ціні.

Ціна визначається попитом, який залежить від доходів, що утворюються продажем факторів виробництва - заробітної плати, відсотка, прибутків. Ці категорії, по суті, є цінами факторів, і їх визначення становить зміст *проблеми розподілу*. Кожний фактор - праця, капітал, земля, підприємницькі здібності - робить свій внесок у створення загального продукту й одержує винагороду відповідно до цього внеску. Таким є природний закон розподілу. Суть цього закону, як вважає Кларк, у винагороді факторів виробництва відповідно до принципу їх *граничної продуктивності*. Кожний фактор повинен одержувати ту частку продукту, яка була створена з його допомогою. При цьому подібно до того, як споживчі блага стають усе менш корисними в міру зростання їх запасу, так і виробничі фактори зі збільшенням їх використання стають усе менш продуктивними. У цьому проявляється принцип зменшеної віддачі, який має універсальний характер і є основою теорії розподілу.

Заробітна плата, наприклад, буде визначатися продуктом праці граничного працівника, тобто працівника, найм якого додає до сукупного продукту найменшу дозу. Гранична продуктивність є тим нижчою, чим більшою є кількість застосовуваної праці (рис. 7.2.).

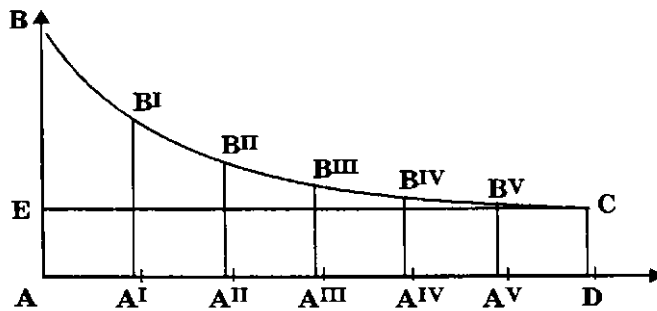

Рис.7.2. Гранична продуктивність праці

Якщо по горизонтальній осі відкласти кількість застосовуваних одиниць праці, а по вертикалі - їх продуктивність, то очевидно, що продукт праці першого працівника буде дорівнювати АВ, другого - АІ ВІ; третього АІІВІІ тощо, останнього - ОС. Величина ОС і буде визначати рівень зарплати, одержуваної кожним працівником. Загальний фонд зарплати відбито на графіку прямокутником АЕСО. Надлишок над величиною заробітної плати - площа трикутника ЕВС - представляє відсоток на капітал.

Рівень відсотка можна визначити аналогічним способом, якщо зафіксувати кількість праці й послідовно збільшувати кількість застосовуваного капіталу. Оскільки й тут діє закон зменшуваної віддачі, ситуація буде виглядати дзеркальним відображення переднього графіка (рис. 7.3).

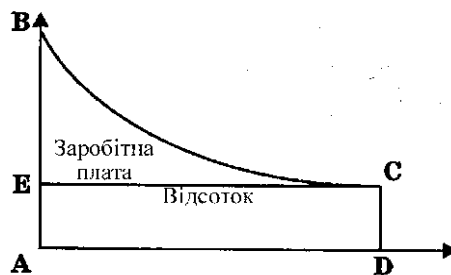

Рис.7.3. Гранична продуктивність капіталу

У цьому разі величина ОС відбиває граничний продукт капіталу, до якого входить і земельна рента.

В умовах досконалої конкуренції граничні продукти праці й капіталу в сукупності вичерпують увесь зароблений дохід, не залишаючи місця для підприємницького прибутку. Щоб пояснити її походження, Кларк уводить поняття економічної статички й економічної динаміки.

Економічна статика - це стаціонарний стан економіки, який характеризується незмінними розмірами капіталу, чисельності населення, незмінним технічним рівнем і способом організації виробництва, незмінними потребами. Це - ідеальна модель, необхідна для виконання умов рівноваги в чистому вигляді. До цього стану економіка прагне під тиском сил конкуренції, і саме в ньому економічні закономірності проявляють себе в найбільш повному й «природному» вигляді.

Насправді економічні процеси є *динамічними*, тобто в них відбуваються постійні зміни, що відхиляють економічну систему від стану рівноваги. У цих умовах і виникає чистий економічний прибуток, який у статичному стані, за рівності граничного доходу й граничних витрат, дорівнює нулю. Прибуток, таким чином, є результатом технічних й організаційних нововведень, готовності підприємців іти на ризик і їх винагородою за цю діяльність у разі її успіху.

Зусиллями Д.Б. Кларка було в значній мірі завершено формування цілісної маржиналістської концепції, що включає теорію граничної

корисності й теорію граничної продуктивності. Це дозволило об'єднати теорію вартості й теорію розподілу за загальним принципом, який автор назвав «законом граничної економічної ефективності». Велике значення мала також спроба вийти за межі статичного аналізу й постановка проблеми дослідження економічної динаміки, що відкривала нові можливості й перспективи у вирішенні завдань, поставлених перед економічною наукою.

ЧАСТИНА III. ПАРАДИГМИ ХХ СТОЛІТТЯ Розділ 8. Теорії ринку й конкуренції

1. *Аналіз методології ринку Ф. Хайека*
2. *Корпоративний аналіз Л. Мізеса*
3. *Теорія «добробуту» А. Пігу*
4. *Теорії досконалої й недосконалої конкуренції Е. Чемберлін, Дж. Робінсон*
5. *Теорія розвитку економіки Й. Шумпетера. Теорія економічної динаміки*

1. Аналіз методології ринку Ф. Хайека

Фрідріх Август фон Хайек (1899-1992) - лауреат Нобелівської премії, один із патріархів соціально-економічної думки, який продовжив розвиток ідей лібералізму.

Хайек народився в Австрії, закінчив Віденський університет, отримав учені ступені з юриспруденції й політичних наук. З 1927 по 1931 р. очолював Австрійський інститут економічних досліджень, з 1931 р. викладав у Лондонській школі економічних й соціальних досліджень.

У 30-і роки Хайек завоював авторитет як один із лідерів не-австрійської школи політичної економіки, у традиціях якої він створив грошове трактування економічного циклу, розбудовує теорію ринку.

З 1950 по 1962 рр. Хайек працює професором Чиказького університету, потім викладає в Зальцбурзькому (Австрія) й Фрейбурзькому (ФРН) університетах.

Хайек виступає опонентом Дж. Кейнса. В 50-60-і роки інтерес до його творчості слабшає, тому що він виступає проти державного втручання, відкидає макроекономіку й економетріку.

В 1974 р. Хайеку присуджується Нобелівська премія з економіки, і в умовах кризи кейнсіанської макроекономічної теорії, що починається, відроджується інтерес до його творчості. Крім того, стагфляція 70-80-х років підтверджує висновки Хайека про те, що державне втручання має межу, за якою воно перетворюється на погрозу для функціонування ринкової економіки.

У цей час Ф. Хайек поряд з М. Фрідменом визнається одним із натхненників «неоконсервативного повороту» в економічній науці й економічній політиці країн Заходу. Він брав участь у розробці першої програми уряду М. Тетчер.

Хайеку належить розробка економічних, філософських, правових і політичних основ ринкового порядку, які викладені в низці його робіт. Серед них: «Грошова теорія й економічний цикл» (1923), «Ціни й виробництво» (1931), «Прибуток, відсоток та інвестиції» (1939), «Чиста теорія капіталу» (1941), «Дорога до рабства» (1944), «Конституція волі» (1960), трилогія «Право, законодавство й воля» (1979).

Хайек є одним із учених, які у ХХ ст. здійснили «парадигмальне зрушення» в економічній теорії внаслідок зсуву дослідницьких інтересів від питань виробництва, розподілу, обміну й споживання, матеріальних благ до проблем поширення, переробки й дослідження ринкової інформації. Він став одним із перших теоретиків, що вказали на важливу роль очікувань в економічних процесах.

Хайек стояв біля витоків сучасної теорії економічних систем, показав приклад порівняльного аналізу ринкових структур зі свідомо організованими й централізовано керованими структурами.

Імпульсом до розробки нових підходів є ідеї Хайека про тимчасову довжину, невизначеність, нерівномірність економічних процесів.

«Пізній» Хайек - це не тільки економіст, але й філософ з універсальним охопленням соціальної проблематики.

Внеском у соціальну філософію є методологічні положення вченого, на підставі яких він будує свої економічні концепції, у центрі яких перебуває ринок.

В основі теорії Хайека лежить розуміння пізнання й завдань економічної науки. Він виходить із концепції «неявного знання» і ідеї поділу знань, основою яких є тези про принципову обмеженість людського знання й про «неуважність» знань між людьми.

Індивідуальні знання, відзначає Хайек, фрагментарні. Вони постійно змінюються і становлять нескінченне розмаїття суперечливих фактів і думок. Знання - це не просто набір конкретних відомостей, а засіб, що допомагає людям орієнтуватися в мінливому світі.

У той же час Хайек вважає, що індивідуальне знання відіграє певну роль, тому що володіння ним забезпечує індивідові порівняльні переваги при здійсненні діяльності. У зв'язку із цим вирішального значення, на його думку, набуває проблема координації в масштабі суспільства наявної в індивідів «неявної інформації».

Хайек, виходячи із принципу обмеженості знань, трактує предмет, цілі й завдання економічної теорії. Так, він вважає, що предмет полягає в дослідженні проблем забезпечення кращого використання (не розподілу) ресурсів для цілей, значення яких відомо тільки самим індивідам.

Одне із головних завдань економічної науки вчений вбачає у виявленні того, у якій спосіб з дивного розмаїття вчинків людей складається цілком певний соціальний порядок, названий ним «спонтанним».

Порядок, на думку Хайека, може створюватися свідомо або складатися стихійно. Специфіка «спонтанного порядку» полягає в тому, що він не є втіленням задуму, а утворюється еволюційним шляхом у ході природного процесу розвитку суспільства як несвідомий результат свідомих дій великої кількості людей, яка мала приватні цілі. Спонтанний порядок - це результат людської дії, але не продукт людського розуму.

Прикладом самоорганізованих соціальних систем є мораль, право, ринок, гроші тощо. У них упорядкованість створюється не керівництвом із центру, а регулярністю взаємовідношень між складовими частинами.

Хайек пов'язує походження фундаментальних соціальних інститутів з механізмом «невидимої руки» А. Сміта.

Однією з форм, сутністю спонтанного соціального порядку виступає ринок (ринковий порядок), для забезпечення якого Хайек уводить поняття «каталлактика». На його думку, ринок формується в процесі природного добору й не підпорядковується вирішенню певних завдань. Він призначений для з'єднання й збільшення можливості людей у досягненні їх конкуруючих цілей.

Ринок - це складне додаткове утворення, що дозволяє найбільш господарські використовувати інформацію, розвіяної серед безлічі економічних суб'єктів.

Методологічні підходи Хайека визначили його позиції в аналізі поведінки економічного суб'єкта в умовах ринку. Найважливішими аспектами ринкового порядку, на думку Хайека, є ціни й конкуренція. Він ставить на перше місце ціни, оскільки вважає, що провідна функція ринку полягає в поширенні знання, більша частина якого втілена в цінах.

Саме механізм цін, вважає вчений, є унікальним способом комунікації в складній системі. Ціни для економічних суб'єктів виступають носієм оперативної, великої й у той же час компактною інформації. Вони відіграють роль сигналів, що спонукають індивіда ухвалювати умови, які насамперед відповідають його власним установам, але які в остаточному підсумку сприяють реалізації цілей інших людей.

Хайек відзначає, що ціни, установлені ринком, - це свідчення певної значущості товару з погляду інших людей і господарства в цілому.

Таким чином, ринок через сигнали ринкових цін дозволяє координувати інформацію в масштабах суспільства, яка породжується самим ходом ринкового процесу.

Процедурою відкриття такого системного знання виступає конкуренція.

У Хайека конкуренція набуває філософського забарвлення й розглядається як інформаційна основа альтернативних способів організації суспільства. Для нього конкуренція - це ефективний спосіб спрямування невідомих ресурсів на відомі цілі.

Конкуренція дає стимули для виявлення вже накопичених людиною знань, а також до пошуку, виявлення, поширення й ефективного використання нових даних про переваги, ресурси й технології.

Таким чином, ринок виступає також каталізатором і координатором пошукової активності людей.

У результаті ринок «невидимою рукою» направляє індивідумів до соціального оптимізму, який розуміється Хайеком як найбільш повне використання фрагментарного знання, розвіяного в суспільстві, й ефективний розподіл ресурсів є підсумком ефективної координації знань.

Хайек, досліджуючи проблеми інфляції, доходить висновку про те, що причиною інфляції є розлад структури відносних цін.

Кожне додаткове надходження грошей нерівномірно розподіляється в економіці. На збільшення пропозиції грошей в одних секторах економіки ціни реагують відразу, в інших - підвищуються із запізненням. У результаті ринкова інформація, укладена у відносних цінах, виявляється перекрученою, що супроводжується неефективним розміщенням ресурсів суспільства.

Для подолання інфляції Хайек пропонує нетривале скорочення грошей. Згодом, втративши віру в можливість дисциплінувати поведінку уряду, він висуває проект денационалізації грошей, тобто позбавлення держави монопольного права на грошову емісію.

Хайеку належить оригінальне трактування проблеми стагфляції, яка одержала поширення в розвинених державах в 70-80-і роки.

Про можливість виникнення й наслідки цієї проблеми економіст висловлюється ще в 30-і роки, коли розробляв основи кредитно-грошової теорії циклу.

Так, Хайек висловив ідею про те, що уповільнення темпів економічного росту при одночасному підвищенні цін може бути наслідком порушення в структурі суспільного виробництва, що виражається в надмірному розширенні виробництва засобів виробництва на шкоду виробництву предметів споживання.

Джерело економічних проблем Хайек бачив у відхиленні «ринкового відсотка» від природного в результаті здійснення політики кредитної експансії банків. Він відзначає, що це відхилення стає неправильним сигналом, який призведе до збільшення інвестиційних процесів, побічно пов'язаних із процесами виробництва предметів кінцевого споживання. Відповідно, перерозподіляються фінансові ресурси й відбувається зрушення в системі відносних цін: ціни на засоби виробництва підвищуються, що дозволяє залучити додаткові ресурси, підвищивши на них ціну.

У результаті, з одного боку, відбувається зміна виробничої структури в цілому. При тій же ресурсній базі проводиться менше предметів споживання й більше засобів виробництва. Підвищення заробітної плати в I підрозділі призводить до підвищення попиту на споживчі товари, виробництво яких зменшилося, у підсумку відбувається зростання цін на цю групу товарів і розбудовується тенденція убик розширення цього виробництва.

Однак, якщо штучне стимулювання кредиту припинити, то можна говорити про перерозподіл уже наявних фондів з I в II підрозділ, що не може відбуватися вільно в силу специфіки їх трудової діяльності. Отже, виникають вільні потужності в I підрозділі, що призводить до збільшення незбалансованості. У результаті на тлі підвищення цін утворюється

надлишок потужностей в окремих галузях, що призводить до скорочення попиту на робочу силу.

Хайек звернув увагу на те, що важливим аспектом відтворувального процесу є зміни у двох співвідношеннях: між заробітною платою й цінами на споживчі товари. У зв'язку із цим він відзначає, що при уповільненні росту реальної заробітної плати, що спричиняється підвищенням цін на споживчі товари, трудящі впливають на ріст номінальної заробітної плати й одночасно збільшують реальну пропозицію праці. І те й інше суттєво деформує ринок робочої сили, збільшуючи ситуацію в галузі зайнятості.

Таким чином, Хайек розглянув феномен стагфляції в контексті порушення структурної рівноваги у виробництві. Визначаючи можливі напрями виходу з подібної ситуації, він відкидає кейн-сіанські рекомендації, які, на його думку, здатні лише ускладнити проблему. Загальна й вихідна його рекомендація полягає в усуненні штучного тиску з боку держави, відновленні гнучкості відносних цін, створенні умов для встановлення рівноваги.

Хайек є одним з найбільш послідовних супротивників розширення системи державного втручання, що впливає із положень соціальної філософії, яких він дотримується. Серед них твердження вченого про абсолютну й вищу цінність індивідуальної волі, про спонтанний характер ринкового порядку, його еволюційну природу, про специфічний характер економічного знання, його неформальності й розсівання в системі.

Хайек оцінює систему регулювання не з позиції її ефективності при вирішенні тих або інших завдань, а тільки з погляду наслідків її для індивідуальної волі. Розширення функції держави Хайек розцінює як рух убік тоталітаризму, як відхід від моральних принципів, що є вищим досягненням європейської цивілізації.

Граничне вираження цієї тенденції він пов'язує із соціалізмом, який ототожнює з командно-бюрократичною системою.

Хайек висловлює негативне ставлення до централізованого планування. Він відзначає, що існують не просто технічні відмінності між ринковим порядком і плануванням, що полягають у тому, що централізована структура не в змозі переробити весь той масив інформації, який децентралізовано переробляється ринком. Головна відмінність полягає в тому, що економічно значима інформація має швидкоплинний характер і складається із практичних навичок, умінь, установок, які не можуть бути формалізовані й повністю передані.

Хайек є також послідовним критиком принципу соціальної справедливості, вважаючи, що вона може бути тільки індивідуальною, а не соціальною, оскільки тільки людину можна вважати моральною істотою, наділеною відповідальністю за свої дії. Тому створений ринком спонтанний порядок етично нейтральний.

У вимогах соціальної справедливості Хайек убачає неусвідомлене бажання повернутися до принципів, характерних для примітивної стадії розвитку.

Вихідні положення Хайека визначили його позицію щодо можливої реконструкції суспільної системи. Він вважає, що соціальна система - це живий організм. Будь-які поліпшення повинні «вплітатися» у його функціонуюче ціле. Індивід не здатний у всій повноті охопити й контролювати соціальну систему. У зв'язку із цим Хайек робить висновок про те, що перебудова суспільства повинна здійснюватися еволюційним шляхом. Часткові, поступові реформи переважають над глобальними переворотами.

Значення соціально-економічних ідей Хайека багатогранне. Воно пов'язане з розвитком економічного світогляду й методології мікроекономіки, спробою інтегрувати макро- й мікропідходи в економічних дослідженнях, вирішити проблему дихотомії «грошової» і бартерної моделей економіки.

Теорія Хайека охоплює філософію суспільної поведінки й вибору, застерігає від різноманітних проектів перетворення економіки. «Професор Хайек, - пише філософ Ч. Нишияма, - є одним з найбільших мислителів ХХ ст. завдяки вражаючій широті, глибині й вражаючій погодженості всього комплексу розроблених ним теорій і головне - завдяки невідомій новизні його ідей».

2. Корпоративний аналіз Л. Мізеса

Людвіг фон Мізес (1881-1973) народився в Австро-Угорщині, закінчив Віденський університет. З 1913 по 1934 рр. він обіймав посаду професора у Віденському університеті, до 1940 р. - у Женеві на кафедрі міжнародних економічних відносин, з 1940 по 1969 рр. - у Нью-Йоркському університеті.

Мізес протягом усього життя відстоював ідею економічного лібералізму. Основними його роботами є: «Теорія грошей і кредиту» (1912), «Соціалізм» (1922), «Всемогутній уряд: походження тоталітарної держави й тотальної війни» (1944), «Бюрократія» (1944), «Людські дії: трактат про економіку» (1949), «Теорія й історія» (1957).

Мізес доводив, що ринковий ціновий механізм - найбільш ефективна основа розподілу ресурсів. Він застосував концепцію граничної корисності в створенні нової теорії грошей і вказав, що корисність може бути вимірюваною тільки ординалістськи, а не кардиналістськи. Він також загалом визначив теорію купівельної спроможності, подібну до теорії Касселя.

Абсолютними основами цивілізації, на думку Мізеса, є поділ праці, приватна власність і вільний обмін. З вільним обміном безупинно пов'язані ціни як вказівні віхи господарювання. Стихійно складена система цін - це логія підприємництва.

Мізес стверджував, що виробництво заради прибутку є виробництвом для задоволення суспільних потреб. Ринкова система має можливість автоматично розподіляти ресурси відповідно до потреб.

Мізес захищав принципи необмеженої волі конкуренції, відкидав будь-яке державне втручання в економіку. Він вважав, що єдино раціональною економічною політикою для сучасного індустріального суспільства може бути тільки лібералізм, що припускає надання повної волі суб'єктам господарювання, що виступають на ринку.

Мізес виступав супротивником будь-якої форми інтервенціонізму - від радянського державного соціалізму до рузвельтівського «нового курсу». Його аргументація розгорнуто представлена в монографії «Соціалізм». Найважливішою ідеєю праці було положення, що централізовано керовані ціни унеможливають досягнення економічної рівноваги. Якщо ціна перестає бути мірилом зв'язку попиту та пропозиції, вона не може служити компасом, що вказує шлях виробництву. У результаті зникає основа для зіставлення різних варіантів інвестицій і вибору найбільш ефективного використання засобів виробництва й праці.

Мізес стверджував, що соціалізм як централізовано плановане господарство з регульованою державою ринком, із установленими зверху цінами не може довго проіснувати. Для обґрунтування цього він відзначає, що економічні розрахунки в умовах соціалізму неможливі, тому що ціни не відбивають попиту та пропозиції й не вказують, у якому напрямі слід розбудовуватися виробництву для того, щоб установити економічну рівновагу. Отже, уряд регулювати економіку в цілому не може, і «регульована економіка соціалізму» насправді стає царством сваволі державних чиновників, навіть за умови їхніх абсолютно добрих й благих намірів. Інтервенціоністські системи, за виразом Мізеса, - це «планований хаос».

3. Теорія «добробуту» А. Пігу

На початку ХХ ст. представники кембриджської школи, методології якої властиві еkleктизм і плюралізм, намагалися пристосувати свої положення до соціально-економічних умов, що змінилися.

Серед них учень і послідовник Маршалла, англійський економіст - *Артур Сесіл Пігу* (1877-1959).

Упродовж 35 років, з 1908 по 1943 рр., Пігу очолював кафедру в Кембриджському університеті, одночасно будучи членом валютного комітету Канліфа (1918), членом королівської комісії із прибуткових податків (1919), членом комітету Чемберлена з питань грошового обігу (1924).

Пігу виклав свою концепцію в «Економічній теорії добробуту», яка в 1912 р. вийшла під назвою «Багатство й добробут».

Пігу просунувся далі Маршалла в пошуках нових шляхів застосування абстрактних принципів до економічних дій. Його здобутки являють собою детальне дослідження окремих аспектів політекономії добробуту, у яких він спробував охопити все коло економічних проблем, серед яких: ринок, обмін, заробітна плата, зайнятість, гроші, економічний цикл, податки, державне регулювання.

Філософську основу аналізу економічних явищ склали англійський утилітаризм і суб'єктивно-психологічний підхід. Основним принципом: найбільше благо - для найбільшої кількості людей.

Пігу виступав за використання кількісного аналізу, який необхідний для виміру економічних явищ. Так, він стверджував, що насправді немає «єдиного фундаментального закону», застосовуваного у всіх випадках, а діє багато законів. На його думку, їх можна виразити у вигляді рівнянь динаміки. Особливе місце в його методології займали «біологізація» економічної теорії, еволюціонізм і практицизм.

Так, він вважав, що політекономія, як і біологія, повинна бути «реалістичною» наукою й визначати, що існує насправді й у якому напрямі йде розвиток.

Пігу вважав, що вихідним в економічній теорії повинен бути принцип соціальної справедливості.

«Економіку добробуту» Пігу розглядав з погляду впливу економічної, соціальної й фіскальної політики на національний дохід і його розподіл у довгостроковому й короткостроковому плані.

Основну увагу у своїй концепції Пігу зосередив на проблемах розміру, виміру й розподілу реального доходу. У зв'язку із цим він розглянув фактори, від яких залежить дохід, і проблеми його виміру.

На його думку, розмір доходу є залежним від таких факторів, як ресурси, капітал, знання, особливості народу, характер уряду й стосовно Англії - зовнішня торгівля, розподіл доходу охоплює заробітну плату, системи оплати праці, увесь комплекс проблем, створюваних безробіттям. Пігу стверджував, що більш рівномірний розподіл доходу сприяє досягненню добробуту.

На думку Пігу, дохід визначає рівень добробуту. Під економічним добробутом він мав на увазі загальну корисність (багатство).

Пігу писав, що добробут - це певний стан людських почуттів, який можна виміряти кількісно, порівнюючи ступінь задоволеності декількох людей. Добробут виражається в тому, наскільки добре відчуває себе людина або яким є ступінь задоволеності бажань людини. Таким чином, на думку Пігу, в основі добробуту лежить ступінь задоволення бажань людини.

Ступінь бажання прямо виміряти неможливо, але непрямий метод є: у якості показника можна використовувати кількість грошей, яку людина готова сплатити за певне благо.

Пігу підсумовує, що суспільний добробут тим вищий, чим більш рівномірно він розподілений й чим більш стійке його зростання, тим менше загального невдоволення витратами його виробництва.

Сферу добробуту, де можна застосовувати шкалу виміру за допомогою грошей, він називав економічним добробутом.

Поняття «добробут» Пігу ототожнював з «національним дивідендом», який являє собою ту частку матеріального доходу суспільства, що може бути виражена в грошах.

Щодо грошей Пігу зауважував, що вони не відіграють істотної ролі. Але визнавав, що грошові інститути сприяють добробуту, тому що багато угод опосередковують грішми. Гроші, на думку вченого, - свого роду «мастильний матеріал», який має другорядне значення при здійсненні угоди, і величина їх не змінює реальний дохід.

Пігу розглядає особливості монополістичної конкуренції й формулює умови розвитку процесу монополізації. Серед них він виділяє: ситуацію, коли один із продавців забезпечує товарами значну частину ринку; ситуацію, коли в галузі знижується ціна пропозиції внаслідок того, що граничні витрати нижче середніх витрат; ситуацію, коли галузі в силу своєї спеціалізації виробляють товари вищої якості, розраховуючи на невеликі ринки збуту.

Досліджуючи, за яких обставин монополія викликає порушення рівноважного стану економіки й коливання національного дивіденду, Пігу розглядає проблему економічного циклу. Він доходить висновку про те, що причиною економічного циклу є зміна попиту на працю, і розглядає сферу зайнятості як основне мірило коливань, які, вважає Пігу, більш різкі в галузях, що виробляють капітальні блага, у порівнянні з галузями, що виробляють споживчі блага. У зв'язку із цим учений припускає, що на хід циклу вирішальний вплив здійснює більш швидке зростання реальної заробітної плати в порівнянні зі збільшенням обсягу нового капіталу, який обслуговує недоспоживання.

Пігу вважав, що новий капітал може виникнути за умови скорочення споживання робітників або підприємців, а також за умови використання запасів.

Для того, щоб упродовж тривалого періоду забезпечити рівновагу, тобто досягнути постійних величин доходу, заощаджень, інвестицій і зайнятості, необхідно створити можливість для підтримки попиту засобом автоматичного регулювання взаємозв'язку між цінами, заробітною платою й грошовою масою. Для обґрунтування цих висновків він використовував так званий «ефект Пігу», який становить приріст споживання за рахунок збільшення реального доходу, що обумовлене зниженням цін, і збільшенням реальної цінності залишків готівки, що й відбуваються із цієї причини.

Пігу особливу увагу приділяв обґрунтуванню необхідності активного державного регулювання соціально-економічних процесів. У зв'язку із цим він стверджував, що максимум добробуту можна досягнути тільки за умови участі держави, яка повинна для цього проводити відповідну фінансову політику.

Для обґрунтування необхідності державного втручання Пігу вводить поняття: «зовнішні ефекти», «соціальна вартість», «соціальна значимість товару». Так, він вважає, що «зовнішні ефекти» повинні бути усунуті за допомогою держави для того, щоб суспільству забезпечити економічну рівновагу. На його думку, ринковий механізм не в змозі створити умови для такої рівноваги, для максимального добробуту, тому що приватні інтереси виробників можуть не збігатися із суспільними.

Далі Пігу відзначає, що кожна людина може оцінити граничну корисність приватного товару. Соціальна вартість товару вище приватної, тому що включає «зовнішні ефекти», які ринок не контролює.

Економічна рівновага або загальний добробут досягається в тому випадку, якщо соціальні граничні витрати дорівнюють приватним граничним витратам. Для досягнення такої рівності також необхідно державне втручання.

Держава, вважає Пігу, через фінансову сферу повинна забезпечити цю рівновагу, доповнити ринковий механізм державним, використовуючи податки й субсидії.

Пігу обґрунтовує необхідність реформування оподаткування. У зв'язку із цим він викладає низку положень:

- формулює принцип справедливого обкладання податками. Для цього, на його думку, держава повинна забезпечити рівність у межі прожиткового мінімуму, а податки, що стягуються, повинні бути рівними для осіб, що живуть в однакових умовах («рівне з рівних»);

- визначає основним «принцип найменшої сукупної жертви». Жертва, вважає Пігу, підлягає виміру так само, як вимірюється задоволення. Він відкидає ідею рівної жертви й відзначає, що «найменша сукупна жертва» - це поняття відносне. Воно залежить від конкретних економічних, соціальних, фіскальних умов і форм оподаткування, що розробив уряд;

- аналізує економічний вплив податків і доходить висновку, що він подвійний. Податки здійснюють інформаційний вплив, оскільки функціонування податку викликає певні зміни в економіці, а також вони впливають на доходи, оскільки податки залишають менше ресурсів. На підставі цього Пігу вважає, що податки можуть негативно впливати на процеси заощадження й нагромадження. Заощадження, зазначає автор, припускає відстрочення задоволення, воно веде за собою жертви й повинне обкладатися в майбутньому, коли воно принесе задоволення. На його думку, з погляду забезпечення достатнього рівня заощадження ідеальним є податок на витрати, а прибутковий податок для заощадження є дискримінаційним. У цілому Пігу наполягає на тому, що податок повинен сприяти розширенню сфери трудової діяльності або перешкоджати її скороченню. Тим самим він визначає необхідність створення стимулюючого або стримуючого механізму;

- виступає за прогресивне оподаткування, використовуючи принцип «найменшої жертви». Він відзначає, що в сучасному суспільстві цілком обґрунтованим є прогресивне обкладання, що враховує розмір родини й тип доходу. Йому видається важливим відносне положення й місце індивіда на шкалі доходів;

- пропонує ввести різні види податкових пільг під час стягнення прибуткового податку для того, щоб досягти «найменшої сукупної жертви». Він класифікує їх у такий спосіб: первісні знижки, які припускають виключення мінімального доходу, рівного прожитковому мінімуму для платника податків і утриманців, що скорочуються (прагнуть до нуля) пільги-відрахування, які зникають у міру зростання доходу; знижки, що зберігаються, які являють собою постійну суму при будь-якому рівні доходу; податковий кредит, за допомогою якого постійна сума зберігається. У той же час Пігу відзначає, що в галузях, де стійко діє закон убутної прибутковості, слід використовувати не податки, а державні дотації. Податки слід вводити в тих галузях, де стійко діє закон зростаючої прибутковості й де умови такі, що вплив оподаткування на рентні платежі може не враховуватися.

Таким чином, Пігу досить повно вписав теорію податків у концепцію «добробуту». У цілому економічна теорія Пігу, орієнтована на нові умови розвитку суспільства, стосувалася проблем, які практично паралельно досліджували представники кейнсі-анського напрямку, що зароджується також на основі кембриджської школи.

4. Теорії досконалої й недосконалої конкуренції. Е. Чем-берлін, Дж. Робінсон

Проблеми недосконалої конкуренції одержали розвиток в 30-і роки ХХ ст. Вони розроблені в теоріях монополістичної конкуренції Е. Чемберліна (США) і недосконалої конкуренції Дж. Ро-бінсон (Великобританія).

Концепції обох авторів поєднують глибокий аналіз дії ринкового механізму за обставин, що порушують умови вільної конкуренції. Вони виходять із того, що ринкова ціна складається не при колективних діях учасників ринку, тому що неоднорідність товарної продукції (диференціація) позбавляє можливості повної поінформованості покупців про ціни на неї, фірм-виробників - конкурувати між собою через відсутність вибору більш ефективної діяльності.

Едвард Хейстингс Чемберлін (1899-1967 рр.) народився в штаті Вашингтон. В 1921 р. закінчив університет Айови, у Мічиганському університеті отримав ступінь магістра, у Гарвардському університеті захистив дисертацію з проблематики монополістичної конкуренції. Він викладав в університеті Гарварду, працював редактором, був заслуженим членом Американської економічної асоціації.

Чемберліну належить дослідження проблем монополії й моделі ринку монополістичної конкуренції. Цьому присвячено його головну працю «Теорія монополістичної конкуренції: переорієнтація теорії вартості» (1933), збірник «На шляхах до більш загальної теорії вартості» (1957), у яких автор здійснив ревізію неокласичної ринкової концепції.

«Теорія...» перевидавалася вісім раз і використовувалася в багатьох країнах як навчальний посібник з економічної теорії.

На думку Чемберліна, специфіка функціонування ринку недосконалої конкуренції полягає в суцільній комбінації елементів монополії й конкуренції. Е. Чемберлін визначає монополію як контроль над ринком і над ціною. У його моделі ринку діє значна кількість незалежних продавців схожої продукції, кожен із яких більшою або меншою мірою є монополістом.

Основу цієї монополії становить так звана «диференціація продукту», тобто особливі властивості товару, завдяки яким якась частина покупців віддає йому перевагу в порівнянні з іншими товарами такого ж виду. Чемберлін виділяє два прийоми «диференціації продукту»: перший - удосконалення якості товару, якісні поліпшення, нові конструкції та ін.; другий - використання реклами. Таке диференціювання схожих продуктів призводить до того, що ринки окремих продавців не зливаються воедино, як у випадку чистої конкуренції, а утворюють мережу взаємозалежних ринків окремих продавців. Продавці, будучи монополістами, можуть маніпулювати ціною. Там, де продукт диференційований, кожен продавець є одночасно й монополістом, і конкурентом.

Конкуренція розбудовується в трьох напрямках: маніпулювання ціною, внесення якісних змін у продукт і рекламу, останні з яких одержали назву «нецінової конкуренції». Чемберлін називає таку ринкову ситуацію «конкуруючих монополістів» монополістичною конкуренцією.

Чемберлін вважає, що облік монополії й конкуренції, які в економічній теорії розглядалися як антитези й взаємовиключні начала, є в більшості випадків неодмінною умовою раціонального пояснення цін. Роз'яснюючи поняття «монополістична конкуренція», він пише, що при чистій конкуренції ринок кожного продавця зливається з ринками його суперників. При умовах монополістичної конкуренції доводиться зважати на те, що цей ринок певною мірою відособлений від інших так, що всі становлять не єдиний ринок багатьох продавців, а мережу взаємозалежних ринків, розподілених між продавцями по одному на кожний.

На думку Е. Чемберліна, замість нереальної категорії «чиста конкуренція», що є штучною абстракцією, що є, правомірно вести мову про конкуренцію монополістичну, коли продавці завжди зберігають можливість конкурувати між собою, маніпулюючи ціною й контролюючи її рівень, залишатися господарем «на своєму ринку». У зв'язку із цим необхідною є переробка різних областей економічної теорії.

Уведене поняття «монополістична конкуренція» стало альтернативним поняттю «чиста конкуренція». За моделі монополістичної конкуренції для ринкової структури характерно те, що вона представлена більшою кількістю продавців і на діяльність однієї фірми не впливає діяльність іншої фірми, що суперничає з нею; покупці віддають перевагу тій продукції, розмаїття якої обумовлено торговельною маркою й іншими якісними характеристиками конкретного продавця; «диференційований продукт», тобто ту або іншу марку продукту, що є близьким субститутутом, має можливість робити будь-який «новий» продавець; «вхід» у галузь або ринок товарів не обмежений.

Таким чином, Чемберлін показав, що конкуренція має місце також в умовах монополії на базі «диференціації продукту», коли в товарів того самого виду виникають особливі властивості, і покупець отримує можливість висловити свою перевагу одному з товарів цього виду; що конкурентна боротьба завжди мала місце між конкурентами-монополістами й проявлялася через розвиток цінової й нецінової конкуренції, обумовленої вдосконалюванням якості продукту й реклами.

Теорія Чемберліна дозволила зробити висновок про те, що на практиці не існує ні чистої конкуренції, ні чистої монополії.

Монополістична за своєю суттю конкуренція може мати місце й при досить великій кількості продавців, загострюючись у міру збільшення взаємозамінності товарів, що суперничають. Це означає, що витримувати змагання з великим суб'єктом господарювання і бути монополістом може й дрібний або середній продавець (торговець), і виробник.

Отже, монополія не обов'язково є наслідком фінансового контролю, концентрації виробництва й централізації капіталу, тому що ринковій системі властиві тенденції, які підсилюють конкуренцію й обумовлені науково-технічним прогресом, що дозволяють із метою більш частоті зміни техніки, технології, що ускладнюється, й значного розмаїття номенклатури сировини, матеріалів і готової продукції здійснювати деконцентрацію й диверсифікацію виробництва й фінансового капіталу.

Е. Чемберлін стверджує про існування природної сутності монополії у конкурентному середовищі, спираючись на те, що суть підприємництва в значній своїй частині становлять спроби будь-якого підприємця споруджувати власну монополію, поширити її наскільки можливо й захистити її від спроб інших підприємців розширити свої монополії.

Чемберлін по-новому вирішив проблему попиту. Попит (його обсяг й еластичність) він розглядав як параметр, на який монополіст може здійснювати вплив.

Чемберлін увів у сферу економічного аналізу витрати збуту. Щодо цього він зробив найбільш важливий внесок у сучасну теорію, представив витрати збуту у вигляді кривих витрат, які накладаються на криві витрат виробництва. Чемберлін підкреслював, що з'ясування відмінностей між витратами виробництва й витратами збуту має для теорії вартості основне значення. На відміну від витрат виробництва, пов'язаних із пристосуванням продукту до збільшення пропозиції, витрати збуту мають на меті пристосування попиту до продукту, формування й зміну самого попиту.

Чемберлін увів також нову для економічної теорії проблему регулювання продукту. На його думку, ціни - це один і не завжди вирішальний елемент конкуренції. Монополістична конкуренція ґрунтується насамперед на якості товару й обслуговуванні споживачів, а це позначається на ступені інтенсивності безпосередньої цінової конкуренції. Розглядаючи умови статичної рівноваги фірми при монополістичній конкуренції, Чемберлін дійшов висновку, що максимізація прибутку досягається при рівні ціни більш високої й при обсязі виробництва менше, чим вони відповідно були б у моделі чистої конкуренції. У результаті він створив нову модель ціни для

умов монополістичної конкуренції, яка є доповненням до теорії А. Маршалла.

Джоан Вайлет Робінсон (1903-1983 рр.) закінчила Кембриджський університет, ставши одним із помітних представників і продовжувачів навчання «школи А. Маршалла». Вона обіймала посаду професора в цьому університеті до 1971 року.

Серед її робіт: «Теорія недосконалої конкуренції» (1933 р.), «Есе про марксистську економіку» (1942 р.), «Нагромадження капіталу» (1956 р.), «Вибрані економічні праці» (1950, 1960 і 1965).

Методологію Дж. Робінсон утворюють: неопозитивізм, мар-жиналізм, кількісний підхід, еkleктизм, який проявляється у використанні розробок Кембриджської школи - Маршалла, Пігу, Сраффа, Харрода та ін.

Робінсон розробила модель «недосконалої конкуренції», яка, на її думку, виникає, коли конкуренти-виробники виготовляють різний товар і кожний має монополію на свій товар.

Робінсон з'ясовує ринкові аспекти функціонування монополій і доходить висновку про те, що в умовах їх існування конкуренція є «недосконалою» (за термінологією С. Чемберліна - монополістичною).

Дж. Робінсон, як і Е. Чемберлін, намагається з'ясувати механізм установа цін у ситуації, коли виробник виступає монополістичним власником власної продукції, відповіді на запитання: чому ціна має монополістичну величину й чому покупець погоджується купити товар за ціною, установленою продавцем, що й приносить йому монополістичний прибуток.

На відміну від Чемберліна, Робінсон пов'язує існування недосконалої конкуренції з порушенням і втратою нормального рівноважного стану конкурентної господарської системи, з експлуатацією найманої праці. Сама монополія розглядається як фактор, що дестабілізує соціально-економічні відносини ринкового середовища.

Робінсон описує, що в моделі недосконалої конкуренції кожний виробник є свого роду монополістом, якому загрожує лише те, що покупці можуть віддати перевагу продукції конкуруючої фірми його власній. У подібній ситуації характер кривої попиту залежить від ступеня еластичності, тому що, якщо вона є меншою за одиницю й у розглянутій точці випуску продукції, певний дохід буде дорівнювати нулю або менше нуля. У цьому випадку вигідно скоротити обсяг виробництва. Внаслідок цього діяльність на ринку пропонує ступінь еластичності попиту, рівну або більшу одиниці. Зі зміною попиту відбувається зміна ступеня еластичності, що також впливає й на відповідні граничні витрати. За такої зміни граничних витрат напрямок зміни цін залежить від ступеня еластичності нової кривої попиту. В основі цих змін лежать такі фактори, як зростання кількості покупців, зростання доходів, ліквідація конкурентів і більша вартість можливих заміників. Ці фактори впливають на загальний попит.

Робінсон звертає увагу на можливість використання ціни як інструмента впливу на попит і регулювання збуту. Із цією метою використовується так звана дискримінація в цінах - політика, що передбачає сегментацію ринку на основі різної еластичності попиту за ціною в різних категорій споживачів.

Дж. Робінсон указує, що в умовах досконалої конкуренції попит має еластичну конкурентність: найменше відхилення ціни від точки рівноваги призводить або до повного припинення покупок, або до їхнього різкого наростання, причому в кожному разі конкуренція негайно поверне ціну до рівноважного рівня. У нових умовах недосконалої конкуренції еластичність попиту різко обмежується. Монополіст знаходить можливість розбити ринок свого товару на окремі сегменти й для кожного з них призначити особливу ціну так, щоб загальний прибуток виявився максимальним. Робінсон вважає, що продаж за різними цінами однієї й тієї ж продукції, виготовленої одним виробником, різним покупцям є ціновою дискримінацією.

Робінсон пояснює також, що монополіст не може призначити на різних ринках однаково високу ціну тому, що в умовах недосконалої конкуренції еластичність попиту за ціною, хоча й не є абсолютною, представляє реальну величину, і якщо повсюдно призначити занадто високу ціну, попит різко скоротиться.

Отже, з метою максимізації прибутків слід діяти інакше: при випуску нового монопольного товару спочатку призначити дуже високу ціну, обслуживши заможну частину публіки (сегменти ринку з низькою еластичністю - «сильний ринок»), потім трохи знизити ціну, утягуючи до процесу реалізації менш заможні шари суспільства й діяти так доти, поки не будуть охоплені сегменти з високою еластичністю попиту за ціною («слабкі ринки»).

Подібна тактика «зняття вершків» заснована на дискримінації у цінах за ознакою груп з різним доходом. Але можлива й просторова дискримінація, наприклад, при встановленні монопольно високих цін на внутрішньому ринку й демпінгових цін у зовнішній торгівлі.

Робінсон звертає увагу, що для того, щоб фірма-монополіст змогла здійснити цінову дискримінацію, ринок повинен відповідати певним умовам. Покупці повинні бути позбавлені можливості перепродати куплену продукцію; продавець повинен мати змогу поділяти покупців на групи, виходячи з обліку еластичності попиту на товари.

На думку Робінсон, маневрування цінами - характерна риса монополістичної політики, спрямованої, з одного боку, на гнучке пристосування до диференційованих ринкових сегментів і мінливих умов кон'юнктури, з іншого боку - на розширення ринку й створення нових ринків за допомогою механізму цін.

Висновки Робінсон містять у собі свого роду протест проти фетишизації ринкового механізму, на відміну від Е. Чемберліна, у якого монополістична конкуренція - це механізм, який щонайкраще обслуговує інтереси економічного добробуту.

Дж. Робінсон увела термін «монопсонія», який означає монополію з боку попиту (ринок, монополізований одним покупцем). Вона використовувала вчення про монопсонію для пояснення феномену експлуатації праці. Вона пише, що коли велика фірма (монополіст), яка здобуває специфічний вид праці неорганізованих працівників, нав'язує їм умови угоди, реальна заробітна плата може виявитися нижче граничного продукту праці, що й означає експлуатацію. Факторами, що протидіють експлуатації, Робінсон вважала законодавство про мінімальну заробітну плату й політику профспілок.

Таким чином, Чемберлін і Робінсон у своїх теоріях довели, що конкуренція («монополістична», або «недосконала») потребує створення механізму, який забезпечував і гарантував би її збереження.

Цим пояснюється розробка в країнах з ринковою економікою загальних основ регулювання конкурентних відносин на макрорівні («антитрестовське» регулювання).

5. Теорія розвитку економіки Й. Шумпетера. Теорія економічної динаміки

На рубежі століть у період посилення ролі монополій, зростання майнової диференціації населення й поглиблення циклічних криз виникла концепція австрійського економіста й соціолога *Йозефа Алоїза Шумпетера (1833-1950 рр.)*. Він спробував створити цілісну систему поглядів, що пояснює в рамках єдиної й послідовної концепції нові явища й процеси.

Шумпетер народився в місті Триш у Моравії, що входила до складу Австро-Угорщині. Він здобув освіту у Відні в закритому ліцеї, вивчав латину, грецьку, французьку, англійську та італійську мови, закінчив

юридичний факультет Віденського університету й отримав ступінь доктора права. Шумпетер викладав у європейських університетах, у США, обіймав посаду міністра фінансів Австрійської республіки, був консультантом із соціалізації в Німеччині та ін.

Серед робіт Шумпетера: «Сутність і основний зміст теоретичної політекономії» (1908 р.), «Теорія економічного розвитку» (1912), «Економічні цикли» (1932), «Капіталізм, соціалізм і демократія» (1942).

Шумпетер здійснив багатоаспектне дослідження сучасного суспільства, його минуле й майбутнє, намагаючись у своїй теорії пояснити принципи його функціонування й закони еволюції економіки на всіх її рівнях. При цьому він прагнув створити «синтезовану» теоретичну систему, увібравши все краще з наявних течій сучасної й попередньої йому економічної думки. У зв'язку із цим сучасники назвали Шумпетера «західним Марксом».

Шумпетеру належить розробка таких проблем, як: методологія й історія економічного аналізу; теорія економічної динаміки; концепція суспільного розвитку.

Шумпетер висловлює методологічні положення у зв'язку з історією економічної думки. Він намагається визначити, що є «наукою у цілому» й економічною наукою зокрема.

Шумпетер пише, що наука у цілому - це систематизоване в рамках теорії знання. Економічна теорія - це певний інструментарій аналізу. У зв'язку із цим він розглядає розвиток економічної думки й описує історію економічних учень як еволюцію гіпотез і прийомів дослідження ринкової економіки, за допомогою яких учені намагалися осмислити економічну реальність і дати їй пояснення. Історія економічних учень подавалася ним як історія економічного аналізу, тобто історія методології пізнання.

Вершиною економічної науки Шумпетер вважав неокласичну теорію, що блискуче пояснила рух цін у ринковій системі. Однак він вважав серйозним недоліком те, що в ній переважає статичний підхід у вивченні господарських процесів, а феномен розвитку, динаміки системи не пояснений.

У зв'язку із цим Шумпетер, аналізуючи ринкову економіку як систему, засновану на приватній власності, поділі праці й вільній конкуренції, увів чітке розмежування двох рівнів дослідження: статички й динаміки. На його думку, статична модель розглядає поведінку відособлених економічних одиниць на основі теорій граничної корисності й граничної продуктивності; описує економічну діяльність як кругообіг, у рамках якого всі фірми перебувають у стані стійкої рівноваги, за якого доходи дорівнюють витратам.

Шумпетер пояснив, що в економічній системі, де панує вільна конкуренція, прибуток відсутній, створені ціни не можуть перевищувати витрати виробництва, тому що наявність прибутків залучила би інших конкурентів у цю галузь, спричинила зростання пропозиції й зникнення прибутків.

Статична модель, на думку Шумпетера, не відповідає дійсності. Економічне життя як динамічний й постійно мінливий процес повинно досліджуватися в теорії розвитку. У зв'язку із цим, на відміну від ортодоксального підходу, Шумпетер центром свого аналізу зробив сам розвиток системи й ті внутрішні фактори, які цей розвиток породжують.

Динаміка капіталізму, з погляду Шумпетера, пов'язана з технічним прогресом. Основним фактором росту є інновації - зміни в способах виробництва й реалізації товарів.

Вони здатні порушувати рівновагу, що призводить до зміни складеної системи цін, витрат, доходів. У результаті ламається кругообіг, відсіюються нерентабельні виробництва, що стимулює інноваційний механізм, підтримує ринковий процес у безперервному русі.

Особливість концепції Шумпетера полягала в тому, що при аналізі причин динамічних змін він акцентував увагу на «людському факторі».

Рушійною силою розвитку в його теорії виступав підприємець як економічний суб'єкт, який за функціями відрізняється від капіталіста й робітника. Тому він уперше в економічній науці розмежовує поняття «капіталіст» і «підприємець».

Соціальний статус підприємця характеризується не правами власності й не розмірами капіталу, а особливими якостями характеру: ініціативою, даром передбачення, готовністю до ризику. У гонитві за прибутком підприємець здійснює нову комбінацію факторів виробництва, сприяє появі нових товарів, впроваджує нові методи виробництва, освоює нові ринки збуту, здійснює нові форми керування. У результаті за виявлену ініціативу підприємець винагороджується прибутком, а народне господарство в цілому одержує поштовх до розвитку.

Концепція підприємця як ключової фігури ринкової економіки лежить в основі запропонованих Шумпетером трактувань капіталу, прибутку, відсотка й грошей.

Підприємницький прибуток, на його думку, є різницею між доходами й витратами підприємця в результаті здійснення нових комбінацій. Характерною ознакою підприємницького прибутку як форми доходу є його тимчасовий характер, недовговічність. Вона зникає, як тільки новаторська форма виробництва перетворюється в традиційну діяльність.

Шумпетер пов'язує з новаторською діяльністю проблему циклічності, тому що вважає, що процес впровадження нововведень не протікає рівномірно. Він характеризується стрибками й ривками різної тривалості. Причиною коливань є те, що передовий підприємець, відкриваючи нові шляхи одержання прибутку, здійснює інновації.

Первісні нововведення спричиняють цілу серію «сполучених» нововведень, впроваджуваних іншими підприємцями, що визначає швидке зростання інвестування й настання фази тривалого процвітання.

Шумпетер допускає, що фази піднесення можуть перериватися негативними фазами більш коротких циклів, що накладаються на цю основну модель. Загасання тривалих хвиль Шумпетер пов'язує з вичерпанням потенціалу нововведень, зменшенням прибутку, збільшенням кількості банкрутств, у результаті яких відбувається остаточне прибирання із виробничого апарату застарілих елементів.

Таким чином, Шумпетер розглядає циклічність як важливу закономірність економічного росту.

Результатом довгих хвиль є ріст обсягів виробництва, продуктивності праці, якості товарів, зниження цін і збільшення реальних доходів населення, хоча на коротких відрізках часу ця тенденція може супроводжуватися низкою спадів, глибина яких пропорційна швидкості поступального процесу.

Шумпетер назвав циклічний рух «творчим руйнуванням», у ході якого здійснюється безперервне відновлення виробничого апарату й перехід на більш високий щабель розвитку.

Особливу роль у теорії Шумпетера здобуває сфера кредитно-грошових відносин. Кредит і гроші пов'язують економічну статистику (кругообіг) і динаміку (розвиток), забезпечуючи прорив на новий виток росту.

Учений підкреслює роль грошової форми капіталу як стартового майданчика для економічного розвитку. Він відзначає, що для впровадження інновації підприємцеві необхідні додаткові кошти, які він одержує в банку за рахунок кредиту.

Шумпетер є одним із засновників «капіталотворчої» або «продуктивної» теорії кредиту, що приписує йому функції творця капіталу й головного двигуна економічного розвитку суспільства. Він переглядає базове положення неокласичної теорії про «нейтральність» грошей в економіці й стверджує, що зміна кількості грошей в обігу, що виникають за допомогою кредиту, активно впливають на реальні параметри виробництва. На думку

Шумпетера, існує певна схема передачі грошових «імпульсів» у виробничий сектор. Новатори, одержавши кошти, перехоплюють ресурси й фактори виробництва в менш ефективних виробників. Це викликає підвищення цін, у першу чергу, на засоби виробництва й визначає початок перебудови всього господарського механізму, тому що впровадження інновації дозволяє підвищувати продуктивність праці. Зростання цін припиняється в міру збільшення обсягу реального виробництва, удосконалення його структури.

Шумпетер робить висновок, що кредит не просто збільшує масу грошей, а якісно поліпшує виробничий потенціал суспільства, направляючи ресурси в руки підприємців-новаторів, що забезпечують економічну динаміку. Платою за надання грошей є відсоток.

Шумпетеру також належить теорія ефективної конкуренції, у якій ринковий механізм в епоху «великого бізнесу» розглядається як плідна взаємодія сил монополії й конкуренції, що базуються на нововведеннях. Учений підкреслює, що в реальності на ринках існує «гібрид» моделей «чистої монополії» і «чистої конкуренції». З одного боку, прагнення завоювати монополійні позиції є основним стимулом конкуренції, а з іншого, монополістична влада підпорядковує конкуренцію, тому що галузі, які одержують монополійний прибуток, залучають інших виробників. Отже, монополія стає потужним стимулом загострення конкуренції. Разом з тим Шумпетер відзначає, що конкуренція не завжди є ефективною. Часто вона має марнотратний характер, супроводжується недоцільним використанням ресурсів, деформацією попиту.

Шумпетер здійснює аналіз монополії і конкуренції з погляду динаміки економічних процесів, що протистоїть неокласичній теорії, яка традиційно розглядає функціонування ринку лише крізь призму статичної ефективності, тобто здатності економіки забезпечувати споживачам найбільш повне задоволення попиту за рахунок наявних ресурсів.

Шумпетер розробляє новий критерій оцінки ефективності економіки - здатність збільшувати задоволення споживчого попиту за рахунок уведення інновацій, тобто з погляду збільшення ефективності, що доводиться на одиницю використуваних ресурсів.

Нововведення утворюють стрижень конкуренції нового типу, яка динамізує економічні процеси, будучи процесом «творчого руйнування» рівноважних ситуацій, прискорення зміни безпосередніх умов формування витрат виробництва, цін, якості товарів.

Динамічну конкуренцію, засновану на зниженні витрат виробництва й підвищенні якості продукції за рахунок нововведень, Шумпетер називає ефективною конкуренцією, яка є потужним стимулом розширення обсягів виробництва, росту продуктивності праці, зниження цін, розширення асортиментів продукції, що випускається.

Найкращі умови для здійснення конкуренції нового типу, на думку вченого, створюють монополії, які є великими корпораціями, що зосереджують у своїх руках величезні ресурси, які виступають у якості носіїв технічного прогресу.

У зв'язку із цим Шумпетер доходить висновку про те, що змінюються умови виникнення монополії. На ранніх етапах монополійний прибуток базувався на особливих правах і привілеях, наданих владою, або на виключній власності на дефіцитні ресурси й невідтворювані блага. Тепер вона є результатом впровадження нововведень, винагородою за технічне й організаторське новаторство.

Монополію, яка становить наслідок нововведень, Шумпетер називає «ефективною». З нею несумісні застій, регрес, експлуатація покупців за допомогою цін.

Надаючи значення створенню умов для інноваційного прогресу, Шумпетер виправдовує будь-який ступінь монополізації, якщо вона

стимулює технічний прогрес, відкидає можливість тривалої монополістичної деформації процесів конкуренції.

Таким чином, ринкова система у Шумпетера представлена як «абсолютно конкурентна», де ефективність конкуренції досягає найвищого рівня.

Логічно завершуючи теорію розвитку капіталізму, Шумпетер виступає з ідеєю самозаперечення, «смерті» капіталізму, що розуміється дуже вузько як приватнопідприємницька система класичного типу, яка ґрунтується на середній або дрібній власності.

Капіталізм, залишаючись економічно ефективним, гине, на думку Шумпетера, внаслідок низки іманентних капіталістичному процесу факторів. Технічно прогрес й інновації все більшою мірою стають долею фахівців-менеджерів, організованих у команди. Функції підприємця інституціоналізуються, підприємство і ризик відступають на другий план. Це підриває значення підприємництва, отже, і самого капіталістичного ладу, що базується на ньому. Акціонерна форма власності повсюдно тіснить приватну, спотворюючи мотиви господарювання. Інтереси акціонерів переміщуються з матеріального виробництва в галузь функціонування фіктивного капіталу, фондових бірж, цінних паперів. Регулювання економічного життя усе сильніше концентрується в руках «соціальної держави».

Процес розкладання капіталізму супроводжується появою соціалістичної цивілізації. У трактуванні Шумпетера соціалізм -це інституціональна модель, у якій контроль над найважливішими засобами виробництва й великою промисловістю перебувають у руках центральної влади. Інша частина економічної системи регулюється на основі ринкового механізму, динаміки попиту та пропозиції.

Шумпетер залишив глибокий слід в історії економічної думки.

Заслуга його полягає в розробці комплексної теорії динаміки розвитку економічної системи. Така теорія згодом стала основою для розробки й проведення спеціальної інноваційної політики на рівні окремих фірм і в рамках національних економік як основного елемента політики економічного росту.

ЧАСТИНА IV. КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ

Розділ 9. Інституціоналізм

1. Загальна характеристика інституціоналізму
2. Економічні учення основоположників інституціоналізму (Т. Веблена, Дж. Коммонса, У. Мітчелла)

1. Загальна характеристика інституціоналізму

Інституціоналізм виникає у 20-30-ті роки ХХ століття в США. Саме тут у найбільш гострій формі виявилися проблеми, пов'язані із процесом переходу економіки вільної конкуренції до переважно монополістичної, у США з'явився перший антимонопольний закон. Учені цієї країни створили теорії, які поклали початок новій течії економічної думки - *інституціоналізму*. Назва «інституціоналізм» походить від слова «institution», що означає «звичай, наставляння». Інститути - це первинні елементи рушійної сили суспільства, що розглядаються в історичному процесі розвитку. Серед інститутів виділяють: суспільні інститути - родина, держава, правові норми, монополія, конкуренція тощо; поняття суспільної психології - власність, кредит, дохід, податок, звичаї, традиції тощо.

Інституціоналізм - це альтернатива неокласичному напряму економічної теорії. Предметом свого аналізу інституціоналізм висуває не тільки економічні, але й неекономічні проблеми соціально-економічного розвитку в історичному аспекті. Крім того, інституціоналізм вивчає соціальний контроль суспільства над економікою. Представники інституціоналізму піддали сумніву основні положення класичної школи: раціоналізм економічного суб'єкта, автоматичне досягнення оптимального стану економічної системи, тотожність приватних і суспільних інтересів. При цьому вони вказали на низку недоліків ринкової економіки: показне споживання; усунення конкуренції, обмеження випуску товарів та ін. Вони стверджували, що *необхідно встановити контроль суспільства над економікою*.

Інституціоналізм має три напрями:

- *соціально-психологічний* - основоположник *Торстен Веблен (1857-1929рр.)*;
- *соціально-правовий інституціоналізм* - засновник *Джон Коммонс (1862-1945рр.)*;
- *кон'юнктурно-статистичний* (емпірико-прогностичний) *інституціоналізм* - засновник *У. Мітчелл (1874-1948рр.)*.

2. Економічні учення основоположників інституціоналізму (Т. Веблена, Дж. Коммонса, У. Мітчелла)

Торстен Веблен - американський економіст, соціолог, закінчив університет у Єлі (США). Головними роботами вченого є: «Теорія бездіяльного класу» (1899 р.), «Теорія ділового підприємництва» (1904 р.), «Інстинкт майстерності й рівень розвитку технології виробництва» (1914 р.).

Веблен поставив у центр свого дослідження не «раціональну», як у Сміта, а живу людину й спробував визначити, чим продиктована її поведінка на ринку. Веблен довів, що в ринковій економіці споживачі зазнають суспільного й психологічного тиску різних видів, що змушують приймати нерозумні рішення. На людину величезний вплив здійснює суспільна психологія: інстинкт наслідування, інстинкт самозбереження, схильність до суперництва, бездіяльної (бездіяльної) цікавості й т. п.

Таким чином, Веблен піддав сумніву положення А. Сміта про «економічну людину» (раціонального егоїста, що прагне до максимізації

власної вигоди). На відміну від неокласиків, Веблен був переконаний, що людина не рахункова установка, яка миттєво оцінює корисність того або іншого блага з метою максимізації загального ефекту від використання наявного запасу ресурсів. Веблена з повним правом можна назвати засновником науки «Економічна соціологія».

Саме завдяки цьому вченому в економічній науці з'явилося поняття *демонстративного споживання* «ефект Веблена», суть якого у такому: товари для багатого класу цінуються, тому що володіння ними сприймається оточенням як успіх у житті. Середній клас суспільства прагне імітувати поведінку багатих, і попит на такі товари збільшується внаслідок людської заздрості. Веблен робить висновок, що ринкова економіка призводить до марнотратства, заздрісного порівняння, а не до дійсного прояву закону попиту.

У своїй *технократичній теорії* він виступає прихильником ін-дустриалів (інженерів, робітників), яким протистоять фінансисти й банкіри. Перші сприяють ефективності виробництва й збільшенню багатства суспільства, а другі прагнуть до максимізації прибутку.

Таким чином, Веблен був технократом, прихильником індустріалів, супротивником бізнесменів і банкірів. На думку вченого, майбутнє за суспільством, звільненим від бізнесу й таким, що функціонує в інтересах усього соціуму.

Соціально-правовий (юридичний) інституціоналізм заснував Джон Коммонс (1862-1945) - професор Вінконсінського університету, а також економічний і юридичний консультант Американської федерації праці. У роботі «Інституціональна економіка» (1924 р.) ним обговорювалися проблеми, спричинені посиленням «соціального конфлікту» через нечесну (монополістичну) конкуренцію підприємців. Учений вважав, що державні правові рішення здатні усунути протиріччя й конфлікти в суспільстві й перейти до стадії адміністративного капіталізму. Як відомо з історії економіки, юридичні аспекти «колективних дій» Дж. Коммонса й антимонопольні ідеї Т. Веблена знайшли реальне практичне застосування у 30-ті роки, у період президентства США Фракліна Рузвельта.

Уеслі Клер Мітчелл (1874-1948) - послідовник й учень Тор-стена Веблена, засновник *кон'юнктурно-статистичного (емпіріо-статистичного) інституціоналізму*. Його цікавили циклічні явища в економіці. Він досліджував взаємозв'язок неекономічних факторів з економічними й намагався обґрунтувати концепцію безкризового циклу за допомогою різних варіантів державного втручання в економіку. Учений застосував методи статистики, які дозволили йому скласти перші прогнози економічного росту. Однак ці прогнози не передбачили економічної кризи 1929-1933 рр., що свідчило про недосконалість методологічної бази тих років. Але вони переконливо продемонстрували правильність основного положення інституціоналізму 30-х років про необхідність соціального контролю над економікою.

Таким чином, інституціоналізм є попередником кейнсіанської і неоліберальної концепції державного регулювання економіки, яка виникає у 30-ті роки ХХ століття.

Розділ 10. Кейнсіанство

1. *Історичні умови виникнення кейнсіанства*
2. *Теоретична система й економічна програма Дж.М. Кейнса*

1. Історичні умови виникнення кейнсіанства

1. Світова економічна криза 1929-1933 охопила насамперед економіку США, а потім й інші промислово розвинені країни Західної Європи. До 1933 року промислове виробництво й національний дохід США знизився більш ніж на половину. Інвестиційна діяльність у роки кризи припинилася повністю.

Неокласична теорія кінця XIX - початку XX століття була не здатна дати рекомендації щодо виходу економіки із кризи, тому що вона займалася питаннями стійкого стану економіки на мі-крорівні. Для вирішення цих проблем необхідно було звернутися до *макроаналізу*.

Починаючи з 30-х рр. XX століття спостерігається гостра боротьба економістів навколо питань втручання держави в ринкову економіку. Ці проблеми не втрачають своєї актуальності й у наші дні. Основний їхній зміст: якою *мірою* держава повинна втручатися в ринковий механізм.

Відтоді беруть початок теорії, які правомірно поділити на два напрями. Перший називають *кейнсіанським*, він спирається на учення Кейнса і його послідовників і рекомендує заходи державного регулювання економічних процесів.

Другий напрям називають *неоліберальним* як альтернативний напрям кейнсіанству. Отже, в економічній науці виникає два напрями з регулювання ринкової (капіталістичної) економіки: *кейнсіанство й неолібералізм*.

2. Теоретична система й економічна програма Дж. М. Кейнса

2. *Джон Мейнард Кейнс (1883-1946рр.)* - англійський економіст, відомий державний і політичний діяч.

Кейнс був сином відомого англійського економіста Джона Невілла Кейнса. Джон Кейнс здобув освіту в Кембриджському університеті. Там він вивчав математику й теорію імовірності, а вже потім зацікавився економікою.

Кейнс був учнем відомого вченого А. Маршалла, який у 1905 році писав Кейнсу-батькові: «Ваш син прекрасно працює в галузі економічної науки. Я сказав йому, що був би радий, якби він вирішив присвятити себе кар'єрі професійного економіста».

Кейнс був не тільки економістом, а й надзвичайно активною, різнобічно обдарованою людиною. Обіймав важливі державні пости, де необхідно було вирішувати внутрішні й зовнішні фінансові проблеми англійського уряду в період між двома світовими війнами.

З 1913 р. Джон Кейнс - секретар Королівського економічного суспільства, а потім член Королівської комісії з фінансового й грошового обігу в Індії. В 1919 році Джон Кейнс бере участь у Паризькій мирній конференції. З 1940 р. стає радником Британського казначейства. У той час він розробляє основи післявоєнних фінансових відносин між країнами. Ці положення були прийняті на Міжнародній Бреттон-Вудській конференції й згодом призвели до створення Міжнародного Валютного Фонду й Міжнародного Банку реконструкції та розвитку. На Заході Кейнс належить до числа трьох найбільших економістів усіх часів і народів (разом з А. Смітом і К. Марксом).

Головною науковою працею Кейнса стала книга «Загальна теорія зайнятості, відсотка й грошей» (1936 р.). За оцінками багатьох економістів «Загальна теорія...» стала поворотним пунктом в економічній науці XX століття й багато в чому визначила економічну політику країн і дотепер.

Її головна ідея й новизна полягала в тому, що система ринкових відносин не є досконалою й саморегулювальною, і що тільки активне втручання держави в економіку може забезпечити максимально можливу зайнятість і економічний ріст.

Головним інструментом свого аналізу Кейнс використовував макроекономічні (тобто сукупні, агреговані, укрупнені) показники, такі як: національний дохід, потоки інвестицій і заощаджень, сукупний попит та сукупна пропозиція. Тому Кейнса вважають основоположником макроекономіки. Макроекономіка є самостійним розділом економічної теорії.

Новаторство Кейнса виявилось, по-перше, у перевазі макроекономічного аналізу над мікроекономічним підходом; по-друге, в обґрунтуванні концепції про «ефективний попит», тобто про потенційно можливий попит, який стимулюється державою.

Методологічний зв'язок учення Кейнса з концепцією меркантилізму

Дж. Кейнс не заперечував впливи меркантилістів на створену ним концепцію державного регулювання економіки. Його спільні з ними судження полягають у:

- прагненні збільшення маси грошей у країні (як засіб їх здешевлення і як наслідок - зниження ставок позикового відсотка й заохочення інвестицій у виробництво);
- схваленні росту цін (як способу, що стимулює розширення торгівлі й виробництва);
- визнанні того, що брак грошей є причиною безробіття;
- розумінні національного (державного) характеру економічної політики.

Теорія ефективного попиту

Кейнс розкритикував закон Сея, згідно з яким пропозиція породжує відповідний попит, тобто будь-яке збільшення продукції автоматично породжує збільшення витрат і доходів. Неспроможність цього закону в роки «Великої депресії» стала очевидною. На противагу Сею й неокласикам, які вважали, що проблема попиту (тобто реалізація суспільного продукту) вирішується сама собою, Кейнс поставив її у центр своїх досліджень, зробив вихідним пунктом свого макроекономічного аналізу.

Кейнс вважав, що в умовах кризи необхідно запропонувати й здійснити заходи щодо активізації й стимулювання сукупного попиту (тобто загальної купівельної спроможності). Це повинно позитивно впливати на розширення виробництва й пропозицію товарів, а отже, зменшувати безробіття. Тому вона й називається теорією ефективного попиту. *Ефективний попит становить сукупний платоспроможний попит, що визначає обсяг зайнятості.*

Головними складовими ефективного попиту є дві частини - споживання й інвестиції (капіталовкладення). Тільки в тому випадку, вважав Кейнс, коли ці складові, перебувають у певному співвідношенні, може настати стан повної зайнятості. Приріст особистого споживання, а отже, ріст ефективного попиту стійко залежить від приросту доходу. Залежність тут пряма: чим вище дохід, тим вище й рівень особистого споживання. Однак особисте споживання зростає меншою мірою, ніж зростає дохід. Якщо, наприклад, дохід збільшився зі 100 до 200 одиниць, а витрати тільки до 160 одиниць ($60 : 100 = 0,6$), то це означає, що з кожної додаткової одиниці доходу витрачається 0,6 одиниці на особисте споживання. А заощадження, навпаки, дорівнюють 0,4 ($1 - 0,6 = 0,4$). Споживання й заощадження подібне двом дзеркалам. Збільшення доходу на 100 грошових одиниць призведе до збільшення споживання на 60 грошових одиниць і заощаджень на 40 грошових одиниць. Кейнс вводить до наукового обігу відповідні величини: *граничну схильність до споживання (ГСС) й граничну схильність до нагромадження (ГСН)*. На його думку, у такій ситуації ми спостерігаємо прояв «психологічного закону», згідно з яким із збільшенням доходу схильність до споживання падає, а схильність до заощадження зростає. Саме собою це не є небезпечно, якщо заощаджені гроші не лежать без руху, а поглинаються зростаючим

попитом на інвестиції (тобто капіталовкладення надходять до економіки). Розмір інвестицій Кейнс вважав головним фактором ефективного попиту, тому що зростання інвестицій сприяє збільшенню національного доходу й залученню до виробництва додаткових працівників, тобто сприяє ліквідації безробіття.

Звідси широко відомою є формула:

I (інвестиції) = S (заощадження), інвестиції повинні дорівнювати заощадженням.

Забезпечити таку рівність можна тільки за умови низької норми відсотка. І чим вона нижче, тим більш жвавим є інвестиційний процес, і навпаки. Причина проста - низький відсоток означає, що кредити дешеві й підприємцям є сенс брати більше кредитів, а значить більше вкладати в розвиток виробництва. Кейнс, таким чином, вважав, що відсоток сам визначає величину інвестицій, а не є рівноважною ціною на графіку заощаджень й інвестицій, як вважали неокласики.

Концепція мультиплікатора інвестицій

Джон Кейнс висунув нову категорію «мультиплікатор інвестицій». Уперше механізм дії мультиплікатора був описаний ще в 1931 р., за 5 років до виходу роботи Кейнса «Загальна теорія зайнятості, відсотка й грошей» англійським економістом Р. Ка-ном. Він висловив думку, що будь-які виробничі витрати, спричиняючи первинну зайнятість, створюють додаткову купівельну спроможність з боку підприємців і їх робітників, що стає джерелом нового попиту й вторинної зайнятості.

На відміну від мультиплікатора зайнятості Кана, Кейнс розбудовував ідею мультиплікатора інвестицій (нагромадження). У його теорії, мультиплікатор інвестицій - це коефіцієнт, що відображає у скільки разів збільшиться приріст національного доходу в результаті первинних (початкових) інвестицій. Якщо гранична схильність до споживання:

$$ГСС = 0,8 \quad (ГСН = 0,2 = (1 - 0,8), \quad M = 1 : (1 - ГСС) = 1 : 0,2 = 5,$$

де M - мультиплікатор, $ГСС$ - гранична схильність до споживання, $ГСН$ - гранична схильність до накопичення.

Це означає, що інвестиції на 1000 грошових одиниць спричинять збільшення національного доходу на 5000 грошових одиниць.

Інвестиції у будь-якій галузі спричиняють розширення виробництва й зайнятості в цій галузі. У результаті цього з'являється додаткове розширення попиту на предмети споживання, що викликає розширення виробництва у відповідних галузях. Галузі, які випускають предмети споживання, висувають додатковий попит на засоби виробництва тощо.

Таким чином, завдяки інвестуванню відбувається збільшення сукупного попиту, зайнятості доходу. Вирішуються дві проблеми: забезпечення економічного росту й ліквідації безробіття.

Державне регулювання економіки

Забезпечувати первісні інвестиції в умовах недостатнього попиту з боку споживачів і приватного сектора повинна, на думку Кейнса, держава.

Інструментами державного регулювання Кейнс вважав кредитно-грошову й бюджетну політику. Кредитно-грошова політика впливає на збільшення попиту через зниження відсоткової ставки, полегшуючи при цьому процес інвестування. Бюджетна політика держави спрямована на збільшення інвестицій у виробництво, а також надання фірмам за рахунок бюджетних коштів податкових пільг і субсидій, які дозволяють їм вкладати більше грошей у виробництво.

На думку Кейнса, доцільно сприяти зменшенню майнової нерівності в суспільстві. За допомогою перерозподілу доходів необхідно збільшувати доходи незаможних. Це буде сприяти росту їх платоспроможності на масові види товарів і тим самим стимулювати ріст їх виробництва.

Наприкінці 30-х років кейнсіанство стає панівною теорією в науці й економічній політиці. Правлячі кола Заходу черпали в ній ідеї макроекономічного аналізу господарського життя, необхідну рецептуру економічної політики. Це забезпечувало значною мірою економічне піднесення 60-х років і довготривалу стабілізацію капіталізму. На жаль, кожна країна зробила це за рахунок збільшення свого загальнодержавного бюджетного дефіциту. Іншою бідою цієї політики була інфляція. Центральна банківська система змушена була збільшувати грошову масу, щоб покривати державні витрати. Теорія Кейнса призначена для економіки, що знаходиться у стані кризи. Її застосування було розраховано лише на короткі періоди. У 50-ті роки економічна ситуація змінилася. У результаті НТР у низці країн спостерігалися високі темпи економічного росту. Теорія Кейнса для таких випадків була непридатною.

Із середини 70-х років почалася серйозна криза кейнсіанства й повернення до оновленої неокласичної теорії.

Розділ 11. Неолібералізм

- 1. Виникнення й загальна характеристика неолібералізму*
- 2. Фрайбурзька школа неолібералізму*
- 3. Чиказька школа неолібералізму. Монетаризм*
- 4. Концепція неокласичного синтезу*

1. Виникнення й загальна характеристика неолібералізму

1. Відновлення неокласичної теорії пов'язане з появою неолібералізму. Цей напрям економічної науки виник майже одночасно з кейнсіанством в 30-і роки ХХ століття.

Теоретичне положення економічного лібералізму зводяться до того, що рівень економічної ефективності суспільства обумовлений індивідуальною вільною й приватною власністю. На думку представників цього напрямку, ніхто не має права порушувати чужу волю, у тому числі й економічну.

Відомий представник неолібералізму Фрідріх Хайек писав: «Індивідуалізм - це не егоїзм і самозакоханість, це насамперед, повага до особистості близького, це абсолютний пріоритет права кожної людини реалізувати себе в цьому світі.»

Як відомо, існує два напрями державного регулювання економіки: кейнсіанське й неоліберальне.

Кейнсіанство припускає активне державне втручання в економіку, неолібералізм - відносно пасивне державне регулювання.

Кейнсіанська модель - це сукупність державних заходів щодо інвестування різних сфер економіки, розширення обсягів замовлень і закупівель уряду, що, у свою чергу, призводить до дефіциту державного бюджету й інфляції.

Неоліберальна модель - це лібералізація економіки, вільне ціноутворення, провідна роль в економіці приватної власності і приватного сектора економіки. Передбачається обмежена участь держави в економічних процесах і її сприяння вільному й стабільному функціонуванню ринку з метою забезпечення рівноваги в економіці.

Уже в 30-ті роки в низці країн для протидії кейнсіанським ідеям державного регулювання економіки сприяли відродженню економічного лібералізму. Найбільш великі центри в Німеччині,

США й Великобританії одержали назви, відповідно, Фрайбурзької школи (В. Ойкен, В. Репке, А. Рюстов, Л. Ерхард та ін.), Чиказької школи, яку також називають монетарною школою (Л. Мізес, М. Фрідмен, А. Шварц та ін.), Лондонська школа (Е.Кеннан, Л. Роббінс та ін.), Віденська школа (Л. Мізес, Ф. Хайек). Видатними представниками неоліберальних ідей у Франції стали економісти Ж. Рюєфф, М. Алле та ін.

2. Фрайбурзька школа неолібералізму

Після II Світової війни ідеологія неолібералізму знайшла успішне практичне застосування в Західній Німеччині (ФРН). Відомі німецькі теоретики неолібералізму В. Репке, Рюстова очолили критику будь-якого прояву монополізму в економіці. В. Ойкен і його послідовники у Фрайбурзькому університеті з 1948 р. почали випуск щорічника «Ордо» (природний лад, вільне ринкове господарство), який відіграв важливу роль у поширенні неолібералізму в багатьох країнах. Школа Ойкена стала йменуватися «ордолібералізмом».

Представники німецького неолібералізму вводили поняття «соціальне ринкове господарство». Уперше цей термін використовував А. Мюллер-Армак у своїй книзі «Господарське керування й ринкове господарство» (1947). Розробки в цьому напрямі були продовжені В. Репке, Л. Ерхардом, В. Ойкеном та ін.

У своїй книзі «Гуманне суспільство» В. Ойкен дає характеристику соціального ринкового господарства, за його словами, воно становить такий тип господарства, у якому протиставляються персоналізація колективізації, концентрація влади - волі, централізм - децентралізму, організація - мимовільності. Потім означене поняття наповнилося новим змістом і перетворилося на концепцію нового економічного ладу для ФРН, послідовно реалізовану в 50-ті роки в економічній політиці канцлера Західної Німеччини Л. Ерхарда. В 1965 р. на партійному з'їзді ХДС Л. Ерхард заявив про завершення у Федеративній республіці Німеччини програми створення «соціального ринкового господарства».

Роль держави в «соціальному ринковому господарстві» Усвідомлюючи неможливість автоматичного функціонування «вільного ринкового господарства», В. Репке й Л. Ерхард визнавали необхідним втручання держави в економіку, але завдяки пасивній участі держави в економіці. Роль держави прирівнюється до положенням судді (арбітра) на футбольному полі, який строго спостерігає за діями футбольних команд, але не має права безпосередньо брати участь у грі. Іншими словами, держава для підтримки умов існування «соціального ринкового господарства» як ідеального типу вільного ринкового господарства повинна стежити за дотриманням «правил» вільної конкуренції, тобто «чесної гри», контролювати умови ціноутворення й припиняти спроби встановлення монопольних цін, гарантувати охорону й пріоритет приватної власності в товарно-грошовому господарстві без монополій.

3. Чиказька школа неолібералізму (монетаризм)

У США на противагу кейнсіанству виступала Чиказька школа неолібералізму. Монетарні ідеї цієї школи зародилися в стінах Чиказького університету ще в 20-ті роки XX століття.

Однак провідне значення в неоліберальному русі американський неолібералізм одержав в 50-60-ті роки з появою публікацій М. Фрідмена (нар. 1912 р.) - лауреата Нобелівської премії (1976 р.) Йому належить близько 250 робіт, у тому числі 27 книг. Головні роботи «Теорія функції споживання» (1957 р.), «Становлення грошової системи США» (1963 р.) та ін.

М. Фрідмен і його сподвижники віддали перевагу стабільності грошової системи. Монетаристи рекомендують прагнути до нульової інфляції, яка забезпечується пропорційністю грошової маси й обсягами виробництва.

Таким чином, головна ідея монетаризму пов'язана зі словом «стабільність», для здійснення якої монетаристи пропонують:

- обмежити втручання держави в економічні процеси за допомогою зменшення обсягів державних замовлень і закупівель, за рахунок скорочення інвестування збиткових і низькорентабельних підприємств тощо;

- зменшити державні витрати на соціальні потреби, тому що високі допомоги у зв'язку з безробіттям зменшують інтенсивність пошуку людьми нової роботи (вибір людей - одержувати допомогу або працювати не завжди на користь останнього й до того ж це призводить до збільшення державних витрат);

- створювати умови для розвитку бізнесу й підприємництва за рахунок скорочення оподаткування (ставка податку не повинна перевищувати 35-37%);

- жорстко контролювати темпи приросту грошової маси (не більш 3-5% на рік).

Монетарна концепція М. Фрідмена була застосована при президентові США Ніксонові в 1969-1970 р. Але найбільший успіх вона одержала при уряді Рейгана, тому що вона послабила інфляцію й зміцнила долар. Однак «рецепти» монетарної теорії не повинні розглядатися як універсальна схема.

У цілому неоліберальні ідеї державного регулювання економіки взяли гору над кейнсіанськими, починаючи з 70-х років, коли інфляція, дефіцит, безробіття стало постійним явищем для багатьох країн. Неоліберали звинувачували кейнсіанців у тому, що зросли масштаби державного сектора економіки, обмежилися умови для вільної конкуренції. Тому в 70-80-ті роки в багатьох розвинених капіталістичних країнах проводилася денационалізація (приватизація) багатьох галузей, що перебували раніше в сфері державної економіки. За останні роки завдяки цьому оздоровилася економіка Великобританії, Франції, Японії, Східної Німеччини, Чилі, Іспанії й інших країн.

4. Концепція неокласичного синтезу

От уже більш 200 років людство намагається зрозуміти як досягти повної зайнятості й постійного зростання реальних доходів населення без кризового економічного циклу. На жаль, безробіття й інфляція залишаються найактуальнішими проблемами для держав з ринковою економікою.

Поль-Ентоні Самуельсон (нар.1915 р.) - лауреат Нобелівської премії з економіки (1970 р.). У своєму відомому підручнику «Еко-номікс» підкреслив, що з досягненням повної зайнятості є цілком здійсненним завданням, тому що економісти можуть використовувати концепцію «неокласичного синтезу». За його словами, у цей час триває процес становлення цієї концепції, її вважають новою універсальною доктриною, здатною вирішувати багато економічних проблем.

Існують три версії пояснення поняття «неокласичний синтез».

Перший варіант (версія) - досконала економічна теорія розглядає можливість забезпечення повної зайнятості й економічного росту при одночасному використанні елементів ринкового механізму з його принципами економічного лібералізму й елементів кейнсіанської концепції, що обмежує стихію вільного ринку.

За іншою версією - в основі наукової теорії вартості (цінності) лежить інтеграція «старої» і «нової» теорії вартості, тобто витратної теорії (трудова вартість або теорія витрат виробництва) і теорії граничної корисності. Мова йде про двокритеріальні сутності цінності будь-якого товару, про функціональний зв'язок категорій «ціна», «попит», «пропозиція», про частку й загальну економічну рівновагу.

За третьою версією, неокласичний синтез полягає в тому, що досконала модель загальної економічної рівноваги базується одночасно на макро- і мікроекономічному дослідженні, оскільки використовує для її створення

науковий інструментарій, адекватний макро- і мікроекономічному аналізу. Причому на шляху до формування синтезуючих ідей тут був досягнутий як відмова неокласикам (услід за інституціоналістами) від смітінських постулатів «чистої» економічної теорії й «досконалої конкуренції», від протиставлень одна одній сфер виробництва й споживання, так і перехід до концепцій реформування економіки з урахуванням усієї сукупності суспільних відносин, включаючи небезпідставний «психологічний закон» Дж.М. Кейнса про випереджальне зростання доходу у порівнянні з ростом споживання, а також так званий «Ефект Веблена», що не виключає «аномалії» у механізмі ціноутворення й інші неекономічні фактори.

Розділ 12. Економічна думка в Росії й Україні (кінець XIX - початок XX ст.)

1. Розвиток буржуазної політичної економії в Росії й Україні. Соціально-економічні ідеї народництва.

2. Економіко-математична школа (Є.Є. Слуцький, В.К. Дмитрієв)

3. Економічні погляди Михайла Івановича Туган-Барановського

1. Розвиток буржуазної політичної економії в Росії й Україні.

Економічна думка Росії й України наприкінці XIX - початку XX століття розбудовується в умовах скасування кріпосного права, формування буржуазних відносин, тобто переходу від феодалізму до капіталізму. Цим пояснюється її антикріпосницька спрямованість, яка спирається на окремі положення класичної школи, теорії Маркса й інші школи політичної економії.

Інтереси нового класу буржуазії, що зароджується, виражала ідейно-політична течія, що одержала назву «легального марксизму». Представниками цієї течії були Петро Струве (1870-1944), Михайло Туган-Барановський (1865-1919), Сергій Булгаков (1871-1944) та інші. Вони виступали за буржуазно-демократичні свободи, використовували окремі положення марксистської політекономії для обґрунтування розвитку капіталізму в Росії, які відіграли позитивну роль у боротьбі з народництвом і в поширенні марксизму.

В ідеологічній боротьбі з народництвом «легальні» марксистки керувалися історичною прогресивністю капіталістичного ладу, окремими положеннями марксизму за винятком його революційної суті.

Критиці доктрини народництва була присвячена книга П. Струве «Критичні зауваження до питання про економічний розвиток Росії» (1894). У ній він торкається питань ролі держави, характеру переходу капіталізму до соціалізму, проблем його реалізації, відокремлює економічну систему Маркса від її революційних висновків. У цій книзі Петро Струве покритикував доктрину народництва.

Михайло Туган-Барановський також займався дослідженнями нового капіталістичного виробництва й ринку. Підтвердженням цього можуть бути роботи «Промислова криза в сучасній Англії» (1894), «Російська фабрика колись і тепер». У цих роботах був зібраний багатий фактичний матеріал, викладена історія промислового розвитку Росії й промислових криз Англії.

Таким чином, «легальний марксизм» зіграв важливу роль у боротьбі з народництвом і в поширенні марксистської економічної теорії.

Народники протиставляли капіталізму особливий самобутній шлях країни до соціалізму, оминаючи капіталізм, через створення громад селян і дрібних виробників.

У загальній теорії народництва можна виділити дві позиції: революційну (70-і рр.) і ліберальну (90-і рр.), які відбивали процес еволюції цього напряму економічної думки.

Революційне народництво закликало підняти трудові маси селян на боротьбу із царатом і поміщицьким землеволодінням. Вони йшли в народ з метою переконання його в необхідності селянської соціалістичної революції, яка відкривала шлях до некапіталістичного розвитку, на основі самобутньої, общинної організації селянському життю. Це була концепція «селянського соціалізму» Олександра Івановича Герцена (40-і рр. XIX ст.), яку сприйняла більшість російських демократів таких, як Михайло Бакунін (1814-1876), Петро Лавров (1844-1885).

Ліберальні народники (90-і рр.) відмовилися від ідеї «селянської соціалістичної революції». Вони перетворилися в дрібнобуржуазних реформаторів, виступали із програмою розширення селянського землеволодіння й упорядкування орендних відносин, забезпечення селян позиками (кредитами) для розвитку господарств за допомогою ощадкас. Представниками цієї течії були Василь Павлович Воронцов (1847-1918), Михайло Даниельсон (1844-1918), Н. Михайлівський (1842-1904) та ін.

Вони виступали проти капіталістичного шляху розвитку й повторювали про «штучний російський капіталізм», про панування в економіці небуржуазного народного виробництва, яке було презентовано общинним селянством і кустарними дрібними промислами. В 1890-х роках Т. Плеханов, В. Ленін, російські марксисты ідейно розгромили народництво.

2. Економіко-математична школа (Є.Є. Слуцький, В.К. Дмитрієв)

Одним із феноменів вітчизняної науки є розробка теоретичних ідей, заснованих на застосуванні математичних методів в економічних дослідженнях. Ця традиція, що виникла в II половині XIX століття, складалася, з одного боку, на базі досліджень «чистих» математиків, що додавали свої знання для аналізу економічних взаємозв'язків, а з іншого боку - на основі розробок професійних економістів, що використовували математичний апарат для кількісних оцінок господарських процесів. Серед перших економістів-математиків можна назвати Ю.Т. Жуковського, що побудував модель ренти в землеробстві, І. А. Столярова, що вперше обґрунтував функцію суспільної корисності для всієї сукупності господарських благ. *Особливий інтерес представляють роботи В.К. Дмитрієва й Є.Є. Слуцького, що одержали визнання не тільки в нашій країні, але й за кордоном.*

«Ніяке людське дослідження не може назватися справжнім знанням, якщо воно не пройшло через математичні докази». Це чітке, але мабуть, трохи категоричне твердження, що належить Леонардо да Вінчі, подав у якості епіграфа до своєї основної праці «Економічні нариси» Володимир Карпович Дмитрієв (1868-1913 рр.). Його вважають одним із найбільш яскравих представників вітчизняної математичної школи в політекономії. В історії економічної теорії йому забезпечене почесне місце - так писав про нього його сучасник і колега М.М. Шапошников. В.К. Дмитрієв закінчив Московський університет, якийсь час служив у якості акцизного контролера в Подільській губернії, але через хворобу змушений був залишити роботу й продовжив наукові пошуки. Його перу належать дві теоретичні публікації, близько десяти рецензій, оглядів, опублікованих у науково-популярних журналах.

Дослідники наукової спадщини Дмитрієва відзначають багатство його творчих ідей, новизну й значущість розробок. *Дмитрієв уперше запропонував спосіб визначення повних витрат праці на виробництво продукції. Повні витрати праці - це всі сукупні витрати, як поточної роботи працівників, що випускають кінцеву продукцію, так і попередньої роботи - роботи працівників суміжних галузей, що поставляють проміжкову продукцію, призначену для переробки (сировина, матеріали для комплектування). Як обчислити кількісний взаємозв'язок між усією сукупністю витрат (прямих і непрямих, дійсних і попередніх, виробників кінцевої й проміжкової*

продукції, одержати підсумковий показник витрат? Зв'язки між галузями складні, багатогранні, багатоступеневі. Але виробникові важливо знати, припустимо, як у разі збільшення випуску автомобілів зростає кількість електороенергії, що витрачається на всі операції з виробництва сталі, алюмінію, пластмас, основних вузлів, численних деталей, складання автомашин. Або скільки потрібно кілограмів вугілля спалити, щоб приготувати їжу й нагодувати обідом одну людину, якщо враховувати всі без винятку витрати, починаючи з вирощування сільськогосподарських продуктів, їх перетворення на продукти харчування й завершуючи транспортуванням і готуванням їжі.

Простежити весь різноманітний ланцюжок взаємозв'язків - наступний щабель аналізу. Насамперед потрібно було знайти спосіб вирахування всієї сукупності повних витрат. Вирішити це завдання означало дозволити протиріччя, яке економісти вбачали в роботі Д.Рікардо «Початок політекономії й оподатковування». Він вважав, що ціна складається з доходів учасників виробництва, тобто доходів одержувачів зарплати й прибутку. Рікардо дорікали в тому, що одне невідоме (у цьому разі ціна) він виводить із інших невідомих (ціни праці - заробітної плати й ціни капіталу - прибутки). У результаті виникло логічне протиріччя - рікардіанське пояснення ціни витрат оберталося якби в замкненому колі.

Дмитрієв почав (і безуспішно) спробу витягти теорію витрат з логічного кола. Він виходив з того, що витрати можна обчислити відповідно до параметрів, які не залежать від ціни. Для цього треба визначити величину реальної заробітної плати (не номінальної, а у фізичних одиницях) або знати кількість предметів споживання, одержуваних робітниками при двох невідомих - заробітній платі й ціні капіталу (прибутки) - В.К. Дмитрієв побудував систему рівнянь для визначення цих невідомих: заробітну плату він виразив через добуток кількості продукту (хліба), споживаного працівником у день, і кількості працевитрат (робочих днів) на виробництво продукту. Інакше кажучи, заробітну плату він виразив через цінності продуктів, споживаних робітником.

Загальна сума прибутку залежить від кількості витраченої праці й часу обігу капіталу у виробництві хліба - предмета споживання робітників. Рівень прибутку обчислюється, таким чином, через технологічний показник, він залежить від «технічних умов виробництва, від умов виробництва предметів споживання робітничого класу».

У другій моделі Володимир Карпович Дмитрієв зводить усі витрати до витрат праці як вихідного фактору. У цій моделі він фактично здійснив вирахування повної трудомісткості продукту, використавши вирахування технологічних коефіцієнтів витрат продукції однієї галузі на виробництво продукції інших галузей.

Використавши систему рівнянь першого ступеня, учений виразив усю сукупність здійснених витрат. Іншими словами, уперше *запропонував спосіб вирахування повних витрат на випуск продукції*.

Володимир Карпович дійшов до висновку, що рівень суспільно необхідних витрат визначається не при середніх, а при найгірших умовах на підприємствах з найбільш високими витратами, зрозуміло, за умови, що їх продукція потрібна для задоволення суспільного попиту.

На думку вченого, конкуренція діє не тільки у бік зниження ціни до рівня витрат. Процес «узгодження» ціни з витратами відбувається більш складним шляхом. Під впливом ринкових умов не ціна знижується, а витрати піднімаються до рівня ціни.

Як це відбувається? Під впливом конкуренції виникають непродуктивні витрати, конкуренція розширює розміри випуску за межі реального попиту. Продукції випускається більше, ніж може бути продано. Виникає потреба мати запаси непроданої продукції. Щоб підвищити свої шанси в боротьбі за покупця, фірми розширюють виробництво за межі збуту. «Товарні запаси в

боротьбі через збут відіграють ту ж роль, як посилене озброєння держав у мирний час».

Висновок Дмитрієва: у ціні товару повинні бути відшкодовані й непродуктивні витрати, їх величина залежить від попиту. Отже, ціна формується не тільки під впливом витрат і ні за яких умов вона не може бути відділена від попиту.

Є.Є. Слуцький (1880-1948рр.) - видатний математик, фізик, знавець літератури, поет і художник. Вчився в Київському університеті, потім у політехнічному інституті в Мюнхені. Євгеній Слуцький - один із перших розробників теорії імовірності, автор науково прикладних робіт у галузі економіки, статистики, метеорології.

Незабаром після завершення університетської освіти ним була підготовлена робота «До теорії збалансованого бюджету споживача». Вона привернула увагу через декілька років. «Рівняння» або «співвідношення» Слуцького використовували практично в кожному дослідженні, присвяченому проблемі залежності попиту споживачів від рівня доходу й співвідношення цін на інші товари й послуги.

Висновки, яких дійшов Слуцький, полягають у тому, що категорія корисності формується під впливом змін цін і доходів. Тільки ці змінні обумовлюють систему переваг споживачів. У результаті пошуків ученого корисність одержує об'єктивну оцінку, причому корисність або корисності не одного, а сукупності споживачів, як це реально відбувається на ринку.

Саме Слуцький обґрунтував взаємозв'язок між доходом і споживанням, ціною й споживанням, увів категорію стійкого бюджету споживача, заклав перші камені у фундаменті методу, що одержав пізніше назву «витрати - випуск».

Роботи вчених-математиків продемонстрували силу й доказовість математичного підходу до аналізу економічних процесів, заклали добру традицію розвитку вітчизняної економіко-математичної школи, увійшли в загальне русло постійного збагачення й відновлення економічної теорії і її методів.

3. Економічні погляди М.І. Туган-Барановського

На початку ХХ сторіччя лідери «легального марксизму» широко пропагували ідеї буржуазного лібералізму й деякі положення марксистської економічної теорії. Відділяючись від політичної й ідеологічної позиції марксизму, вони прагнули представити науковий аналіз економічної діяльності з іншого боку. Так, наприклад, у теорії вартості панівне положення починає займати суб'єктивно-психологічна школа, у питаннях розподілу - так звана «соціальна теорія», у теорії економічних циклів і криз - концепція економічної кон'юнктури. Усі ці проблеми найбільш яскраво були відбиті у творчості *великого економіста, ученого зі світовим ім'ям, державного й суспільного діяча України й Росії Михайла Івановича Туган-Барановського (1865-1919 рр.)*.

Він закінчив Харківський університет. У 1894 р. опублікував працю «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини й вплив на народне життя», за яку був визнаний гідним ступеня магістра Московського університету.

Обравши за основу ідеї, викладені в книзі «Російська фабрика минулого і сьогодення», М.І. Туган-Барановський захищає докторську дисертацію.

В 1916 р. виходить його книга «Соціальні основи кооперації», а в 1918 р. - «Соціалізм як позитивне учення», де вчений описує свої погляди на соціалізм.

Спираючись на теоретичні положення А. Сміта, Д. Рікардо, теорію Маркса, досягнення інших шкіл буржуазної політичної економії, він уперше виступив за об'єднання трудової теорії вартості з теорією граничної корисності. У своїй книзі «Основи політекономії» вчений писав: «теорія

граничної корисності й трудова теорія, безсумнівно, протилежні, але аж ніяк не суперечливі. Рікардо й Менгер зосереджують свою увагу на різних аспектах того самого процесу. Теорія Рікардо підкреслює об'єктивні фактори цінності, теорія Менгера - суб'єктивні моменти оцінки благ, теорія Рікардо не виключає, а лише доповнює теорію граничної корисності.

Існує певний зв'язок між цінністю продукту і його трудовою вартістю. Граничні корисності відтворених продуктів пропорційні їхнім трудовим вартостям. Трудова вартість - визначальний фактор, корисність блага - обумовлений.

У працях М.І. Туган-Барановського ми знайдемо чимало цікавих міркувань про організацію соціалістичного суспільства. Розглядаючи проблему співвідношення «особистість - суспільство», він підкреслював, що розвиток кожної окремої особистості повинен бути головною суспільною метою.

У роботі «Соціалізм як позитивне учення» він розглядає систему державного соціалізму як одну із форм суспільного устрою. Учений відзначав, що елементи примусу, мабуть, зберуться доти, поки сама людина не навчиться підкоряти свої інтереси суспільним.

Незважаючи на певні переваги системи державного соціалізму (забезпечення плановірності, пропорційного розвитку, пріоритету суспільних потреб), вона зберігає елементи примусу й протиріч умовам повного й вільного розвитку людської особистості, і тому «державна централізація управління суспільним господарством повинна бути відкинута». У праці вчений висуває низку положень, покликаних пом'якшити негативні аспекти бюрократичної централізації (створення механізму самоврядування, організація системи суспільних спілок, особиста участь робітників в управлінні виробництвом).

Соціальним ідеалом, на думку Туган-Барановського є, не «соціальна рівність, а соціальна воля». Досконале суспільство вільних людей - от кінцева мета суспільного прогресу. Але «соціальний ідеал ніколи не буде досягнутий», у наближенні до нього й полягає весь історичний прогресивний шлях людства.

Велику увагу він приділяє аналізу типів соціалізму, виділяючи державний, комунальний, синдикальний соціалізм.

Державним може бути названий лад соціалізму, за якого господарською одиницею була б держава.

Синдикальний - така форма соціалістичного ладу, за якого засоби виробництва належать окремим групам робітників, при цьому кожна група вважається автономною й самоврядною продуктивною одиницею. Однак за такого типу соціалізму роль держави залишається незначною, тому що воно лише погоджує дії різних робочих асоціацій.

Комунальний тип соціалізму припускає незначну роль держави.

М.І. Туган-Барановський глибоко вивчив проблеми теорії й практики *кооперації*. Він виділив основні принципи кооперації: *матеріальна зацікавленість; добровільність; використання праці тільки членів кооперативу.*

У своїй *інвестиційній теорії циклів* Туган-Барановський обрав за основу ідею Маркса про зв'язок промислових коливань із періодичним відновленням основного капіталу. Його цитата: «Розширення виробництва в кожній галузі підсилює попит на товари, вироблені, в інших галузях..., розширення виробництва завжди діє «заразливо», воно охоплює все народне господарство. Коли розширення основного капіталу закінчується (фабрики, заводи, побудовані) попит на виробництво скорочується і їх надвиробництво стає неминучим. Учений сформулював закон інвестиційної теорії циклів, суть якого в тому, що фази промислового циклу визначаються процесом інвестування.

Михайло Іванович досліджує роль позичкового капіталу в процесі циклічних коливань економіки й відзначає, що причиною криз є не надлишок позичкового капіталу, що не знаходить собі застосування, а навпаки, його нестача.

Розділ 13. Радянська економічна думка 20-х - 30-х років ХХ ст.

1. *Характеристика радянської економічної науки.*

2. *Внесок радянських учених у розвиток економічної теорії.*

Політична економія соціалізму - це своєрідна економічна доктрина, для якої були характерні не тільки оригінальність, догматичність й ідеологічна моральність, але ще й те, що вона створювалася в строгій відповідності із заздальгідь сконструйованою теоретичною моделлю.

Джерелами політекономії соціалізму були ідеї соціалістів-утопістів, що втілюють вічну мрію людства про справедливе суспільство, й класична доктрина Маркса й Енгельса, яка обґрунтовує справедливість класової боротьби й об'єктивну неминучість заміни капіталізму комунізмом.

Подальший теоретичний розвиток основних положень марксистської доктрини здійснював В.І. Ленін. Однак загального уявлення про соціалізм було недостатньо, коли виникло завдання формування реальної економічної системи.

Уже в перші роки радянської влади розгортаються дискусії з приводу основних закономірностей і напрямів розвитку політекономії. Визначається основне коло питань, які необхідно буде вирішити. У ті роки комуніст Базаров виклав математичну теорію економічного росту, а професор Кондратьєв розробив метод статистичного аналізу довгих і коротких хвиль економічного росту.

Характерною рисою економічної думки перших післяреволюційних років був справжній плюралізм. Однак із другої половини 20-х років, а особливо з 1929 р., ситуація різко змінилася, приналежність автора до більшовицької партії стає головним аргументом визнання його теорії. Науково-аналітичний підхід підмінюється класово-партійним й ідеологічним.

Однак помилково було б стверджувати, що всі економісти ідеологізували економічну науку або сліпо захищали партійні інтереси. Радянські вчені у 20-х і на початку 30-х років зробили величезний внесок у розвиток економічної теорії. Це насамперед М.Д. Кондратьєв, О.В. Чаянов, Є.Є. Слуцький, В.В. Леон-тьєв і багато інших.

Олександр Васильович Чаянов (1888-1939 рр.)

Найбільший учений, економіст-аграрник. Народився в Москві, закінчив Московський сільськогосподарський інститут. В 1919 р. очолив науково-дослідний інститут сільськогосподарської економіки. За свої погляди був репресований і в 1939 р. розстріляний.

Теорія селянського господарства

Головним предметом дослідження вченого було *сімейно-трудова селянське господарство*. Вирішення аграрного питання він вбачав у зрівняльному розподілі землі: за трудовою нормою - це означало, що селянин повинен одержати такий наділ (ділянку) землі, який він міг би обробити працею своєї родини, й за споживчою нормою, щоб дохід із землі задовольняв усі потреби родини.

Відмінність селянського господарства від фермерського, на його думку, у мотиві виробництва: фермера цікавить прибуток, а селянську родину ріст валового доходу й забезпечення рівномірної зайнятості всіх членів родини. Учений сформулював положення про виняткове виживання селянських господарств, які тривалий час здатні витримати тривале й значне зниження цін, а також ріст витрат, оскільки селянські господарства не женуться за

прибутком, а опікуються підтримкою існування самого землевласника і його родини.

Фермер у подібних умовах втрачає прибуток і частину заробітної плати. Така ситуація для фермера - загибель, тому що він використовує найману працю.

Теорія кооперації

З теорією селянського господарства пов'язана й теорія кооперації. Розвиток села й вихід із кризи учений вбачав у створенні кооперації. На його думку, велике господарство має перевагу над дрібним. Тому оптимальною для нашої країни було б комбінація окремих селянських господарств із великими господарствами кооперативного типу. За сімейним виробництвом залишається процес вирощування рослин і тварин. Усі інші операції, у тому числі переробка продукції, її транспортування, реалізація, кредитування, наукове обслуговування будуть здійснюватися кооперативами.

Микола Дмитрович Кондратьєв (1892-1938 рр.)

Російський економіст, народився в селянській родині, закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. В 1917 році був заступником міністра продовольства в Тимчасовому уряді. Після жовтня 1917 р. працює в сільськогосподарській академії, а потім очолює кон'юнктурний інститут. Саме в цьому інституті він написав роботу, яка принесла йому світову популярність «Великі цикли кон'юнктури» (1922 р.). В 1938 р. був розстріляний за неправдивим звинуваченням.

Аграрне питання

Вирішення аграрного питання М.Д. Кондратьєв вбачав у процесі соціалізації землі. На його думку, у селі повинно бути зрівняльне сімейно-трудове користування землею «кожному трудящому земля повинна надаватися безоплатно (безкоштовно)».

Учений виділяв три прийнятні форми землекористування: *особисту, общинну й артільну*, але вважав, що вибір форми повинен здійснюватися на місцях.

Кооперація

Микола Дмитрович Кондратьєв вірив у можливість широкої кооперації в сільському господарстві. Позитивні аспекти кооперації полягають у відсутності прагнення до прибутку й у можливості росту продуктивності праці. Принципами кооперування учений вважав добровільність і послідовний перехід до вищих форм кооперації.

Теорія довгих хвиль

Однак світову популярність принесла Миколі Дмитровичу Кондратьєву не теорія кооперації, а розроблена ним теорія великих циклів (теорія довгих хвиль). Виклад цієї теорії містився у статті «Світове господарство і його кон'юнктура під час і після війни» (1922).

Інтерес Кондратьєва до проблеми довготривалих коливань був викликаний прагненням з'ясувати тенденції розвитку народного господарства. Ця проблема відповідала його науковим інтересам, оскільки він створив і очолював до 1928 р. кон'юнктурний інститут.

Кондратьєв провів обробку найважливіших економічних показників (індексів цін, відсотків на капітал, заробітної плати, обігу зовнішньої торгівлі, видобутку вугілля, золота, виплавки чавуну тощо) у чотирьох країнах - Англії, Франції, Німеччині, США - за 140 років.

У результаті обробки даних він виявив тенденцію, що демонструє існування періодичних циклів тривалістю від 48 до 55 років. Ці цикли

містили в собі фазу піднесення й фазу спаду. Ці фази можна представити у такий спосіб:

Довгі хвилі в економіці

Піднесення	Спад
1789-1814	1814-1849
1849-1873	1873-1896
1896-1920	

Теорія довгих хвиль виходить із того, що економічна система постійно перебуває у стані відхилення від макроекономічної рівноваги. Причину виникнення циклів Кондратьєв пов'язував із революційним відновленням засобів виробництва, тобто зі зміною ряду поколінь техніки й технології.

Василь Васильович Леонт'єв народився в 1906 р. у Санкт-Петербурзі. Закінчив Ленінградський університет в 1924 р., ще протягом року працював там же на кафедрі економічної географії, потім три роки (1925-1928) навчався у Берлінському університеті, одночасно працюючи над докторською дисертацією. У 1931 році відбувся його останній переїзд до іншої країни - США - у зв'язку із запрошенням директора Національного бюро економічних досліджень У.К. Мітчелла для роботи.

Головне досягнення цього вченого - розробка методу «витрати-випуск». Леонт'єв, який має ґрунтовну економічну й математичну підготовку, зумів представити у формі шахової таблиці основні матеріальні й вартісні потоки національного господарства. Особливість цієї моделі в тому, що кількість цих потоків не обмежена, усе залежить від обсягу інформації й необхідних обчислювальних засобів.

Міжгалузевий баланс виробництва й розподілу суспільного продукту з поділом на кілька сот галузей складається в багатьох країнах світу й дозволяє оцінювати пройдений економікою шлях і прогнозувати її розвиток.

За розробку міжгалузевого балансу він був визнаний гідним Нобелівської премії з економіки 1973 р., а також звання почесного доктора МДУ ім. М.В. Ломоносова й інших звань і нагород.

Наприкінці 80-х й на початку 90-х років ХХ століття в економічній літературі починають формуватися положення нової концепції господарювання, яка бере свій початок із приватновласницького інтересу. У центрі уваги перебувають питання роздержавлення власності, переосмислення природи ринкових відносин. Вирішення проблеми трансформації соціалістичної економіки в ринкову.

Леонід Віталійович Канторович (1912-1986) - радянський економіст і математик, народився в Санкт-Петербурзі. В 1930 р. у 18 років закінчив математичний факультет Ленінградського університету. Звання професора отримав у 22 роки (1934 р.), а ще через рік (1935) без захисту дисертації був удостоєний ученого ступеня доктора фізико-математичних наук. Аж до 1960 р. його діяльність як ученого тривала в Ленінграді, головним чином на математично-механічному факультеті у Ленінградському відділенні Математичного інституту АН СРСР. У цьому місті вже з кінця 30-х рр. він безпосередньо займається економічними дослідженнями й пошуком вирішення деяких народногосподарських проблем; вводить (1939) в економічну й математичну науки *поняття й модель лінійного програмування з метою розробки оптимального підходу в процесі використання ресурсів*; завершує (1942) свою основну працю «Економічні розрахунки найкращого використання ресурсів». В 40-і роки, розширюючи сферу застосування лінійного програмування, Леонід Віталійович Канторович вводить математичний апарат для вирішення так званого *транспортного завдання* для обґрунтування методів раціонального розкрою промислових матеріалів, а

також для розрахунків з оборонної тематики, які стали основою присвоєння в 1949 р. звання лауреата Сталінської й Урядової премій.

З 1960 по 1971 рр. він живе і працює в Новосибірську. У цей період обирається дійсним членом АН СРСР за фахом математика й економіка (1964), йому присуджується Ленінська премія за розробку оптимального підходу до планового керування економікою (1965). З 1971 р. до своєї смерті 1986 р. доля пов'язує академіка з Москвою, де йому довелося керувати лабораторіями в Інституті управління народним господарством й у Всесоюзному НДІ системних досліджень Держплану СРСР і АН СРСР. У Москві ж в 1975 році до нього прийшла звістка про присвоєння Нобелівської премії з економіки за розробку теорії оптимального використання ресурсів.

Висновок

Курс «Історія економічних учень» дозволяє зробити висновок, що жодна економічна теорія не є абсолютно правильною й на всі часи непорушною. Але в той же час істина є в кожній із них. Іноді нам здається, що теорії попередніх століть є помилковими, проте ми розуміємо, що в них є проникливі, геніальні здогади.

На відміну від інших наук, в економічній науці немає *істини вічної*. Розвиток економічної науки нагадує принцип маятника: здається, що економіка йде вперед, якщо з'являється нова теорія протилежна старій, але через певний час з'являються новітні теорії, які мають істотні риси раніше спростованого положення. І все-таки, навіщо вивчати економічні теорії, якщо жодна із них не є абсолютно правильною?

Відповідь проста: необхідно розуміти складність і взаємозалежність усіх економічних змінних, усвідомити причинно-наслідкові зв'язки в економіці, *знати досягнення геніальних людей*, а не здогадуватися, що вони десь зберігаються. Слід мати уявлення, як проводилися наукові дослідження видатними вченими. Знання різних теорій допомагає з'ясувати таку істину: існує *складність і взаємозалежність* усіх економічних змінних і необхідно розуміти цей взаємозв'язок, а також *властиву людині схильність шукати прості й, на жаль, неправильні* вирішення непростих економічних проблем.

Навчальне видання

Історія економіки та економічної думки
Курс лекцій

Укладач: І. Б. Золотих

Формат 60x84/16

Папір друк. 653/142. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 1,4

Обл. – вид. арк.

Тираж 50 прим. Зам. _____

Видавничий відділ

Миколаївського державного аграрного університету.

54029, м. Миколаїв, вул. Паризької комуни, 9

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4490 від 20.02.2013 р.